

ISSN 2518-752X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər
Research Papers
Вестник

№ 3, 2021

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№ 3, 2021

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qıf verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Abdiyeva Ədalət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Əliyev Məmməd

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cəfərov Amil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

İsmayilov Bilal

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Yasski Universiteti, professor)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Kovaşev Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, professor)

Hartman Ziqlinde (Almaniya)

(Osvalt fon Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan
Dillər Universiteti, professor)

Qotsiridze David (Gürcüstan)

(Tbilisi Dövlət Universiteti, professor)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, professor)

Məsul katib: Musayeva Afət

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: Xanbəynova Amalya

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Abdiyeva Adalat

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Mammad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jafarov Amil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Ismayilov Bilal

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Gaziyeva Masmakhanum

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Sabitova Aynur

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Zeynalov Asgar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Bejenaru Luidmila (Romania)

(Yassky University, professor)

Bondarev Aleksandr (Russia)

*(Moscow State Linguistic University, D.Sc.,
professor)*

Kovashech Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, D.Sc., professor)

Hartmann Sieglinde (Germany)

*(Osvalt von Volkenstein, Azerbaijan University of
Languaged, D.Sc., professor)*

Gotsiridze David (Georgia)

(Tbilisi State University, D.Sc., professor)

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Tarasevich Larisa (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Musayeva Afet**

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: **Khanhuseynova Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*

Заместитель главного редактора

Гаджиева Айтген *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Абдиева Адалет *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Алиев Азим *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Алиев Мамед *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Баширов Видади *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Вейселли Фахраддин *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Газиева Месмеханым *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Джафаров Амиль *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Зейналов Аскер *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Иманов Мухтар *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*

Исмаилов Биалал *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Куннина Ирина *к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Сабитова Айнура *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Шахмурадов Агиль *к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Экспертный совет:

Беженару Людмила *проф. Ясски Университет,
Румыния*

Хартманн Зигленде *проф.,
Витсбургский Университет, Германия
Азербайджанский Университет Языков*

Гоциридзе Давид, *проф. Тбилисского
государственного Университета, Грузия*

Нестеров Александр *проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия*

Серткая Осман *проф, доктор наук,
Стамбульский Университет, Турция*

Бондарев Александр *проф.,
Московский Государственный Лингвистический
Университет, Россия*

Ковашеч Золтан *проф., Будапештский
Университет, Венгрия*

Тарасевич Лариса *проф.,
Минский Государственный Лингвистический
Университет, Белоруссия*

Ответственный секретарь: **Мусаева Афет**
(Азербайджанский Университет Языков)

Корректор: **Хангусейнова Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

- Ruqiyyə Mirzəyeva, Tamilla Abdullayeva (ADU)*
SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN AKTUALLAŞMASI.....11
- Nigar Bəşirova (ADU)*
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN VARIATİVLİYİ.....17
- Gülınar Allahverdiyeva (ADU)*
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DİSKURSİV MARKERLƏR.....24
- Laura Zərbəliyeva (ADU)*
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ DİL SİYASƏTİ.....32
- Gülbəniz Nəcəfova (ADU)*
ALMAN DİLİNDƏ ƏLAQƏLƏNDİRİCİ DİL VASİTƏLƏRİ HAQQINDA.....42

ƏDƏBİYYAT

- İsmət Cəfərova (Naxçıvan Universiteti)*
QƏBİRİSTANLIQ POEZİYASININ LAYİQLİ NÜMAYƏNDƏSİ
TOMAS QREY.....48

METODİKA

- Fəridə Hüseynova (ADPU)*
İNGİLİS DİLİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARININ
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ YENİ YANAŞMALAR.....54

PEDAQOGİKA

- Vidadi Bəşirov (ADU)*
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN AFORİSTİK DEYİMLƏRİNİN
GƏNC NƏSLİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ.....61
- Səriyyə Hüseynli (ADU)*
İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ İNCƏSƏNƏT NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN
NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK MƏSƏLƏLƏRİ.....66

PSIXOLOGİYA

- Azat Muxamətşin, Leysan Şarəfiyeva (Naberejnyje Çelın Dövlət Universiteti)*
SOSIAL EMOSİYALAR VƏ HİSSLƏR: BEYİNİN LİMBİK SİSTEMİNDƏ
NEVRAL AKTİVLİYİN LOKALİZASİYASI.....73
- Nərgiz Sultan (ADU)*
PSIXOLOGİYADA SOSIAL-PSIXOLOJİ ADAPTASIYANIN ÖYRƏNİLMƏSİNİN
NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ.....77

İCTİMAİ ELMLƏR

Nigar Hüseynova (ADİU)

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI SİYASƏTİNİN İDARƏETMƏ MODELİ: MÜASİR TRENDLƏR.....	85
---	----

TİBBİ BİLİKLƏR

Ziyafət Rəfiyeva (ADU)

ŞƏKƏRLİ DİABETİN KƏSKİN VƏ XRONİKİ AĞIRLAŞMALARI.....	89
---	----

PERSONALİLƏR

MİRZƏ İBRAHİMOV –110.....	94
XRONİKA.....	96

CONTENTS

LINGUISTICS

- Rugiyya Mirzayeva, Tamilla Abdullayeva (AUL)*
ISSUES OF BOUND WORD-COMBINATIONS.....11
- Nigar Bashirova (AUL)*
VARIATION OF THE PHRASEOLOGICAL UNITS IN MODERN ENGLISH.....17
- Gulnar Allahverdiyeva (AUL)*
DISCOURSE MARKERS IN AZERBAIJANI LANGUAGE.....24
- Laura Zarbaliyeva (AUL)*
LANGUAGE POLICY DURING THE PERIOD OF
THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC.....32
- Gulbaniz Najafova (AUL)*
ABOUT SPEECH CONTACT MEANS IN GERMAN.....42

LITERATURE

- Ismat Jafarova (Nakhchivan University)*
THOMAS GRAY, A WORTHY REPRESENTATIVE OF
THE GRAVEYARD POETRY 48

METHODICS

- Farida Huseynova (ASPU)*
NEW APPROACHES TO ASSESSING STUDENTS' SPEAKING SKILLS IN
TEACHING ENGLISH.....54

PEDAGOGICS

- Vidadi Bashirov (AUL)*
THE INFLUENCE OF NIZAMI GANJAVI'S APHORISTICS ON YOUNG
GENERATION'S FORMATION.....61
- Sariyya Huseynli (AUL)*
THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF USING ART EXAMPLES IN
PRIMARY GRADES.....66

PSYCHOLOGY

- Azat Mukhametshin, Leisan Sharafieva (Naberezhnye Chelny State University)*
SOCIAL EMOTIONS AND FEELINGS: LOCALIZATION OF NEUROACTIVITY
IN THE LIMBIC SYSTEM OF THE BRAIN 73
- Nargiz Sultan (AUL)*
THEORETICAL ASPECTS OF THE STUDY OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL
ADAPTATION IN PSYCHOLOGY.....77

SOCIAL SCIENCES

Nigar Huseynova (UNEC)

MANAGEMENT MODEL OF AZERBAIJAN'S ECONOMIC POLICY: MODERN TRENDS.....	85
---	----

MEDICAL SCIENCES

Ziyafat Rafiyeva (AUL)

ACUTE AND CHRONIC COMPLICATIONS OF DIABETES MELLITUS.....	89
---	----

BIG NAMES

MIRZA IBRAHIMOV – 110.....	94
----------------------------	----

UNIVERSITY LIFE.....	96
----------------------	----

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

- Ругия Мирзоева, Тамилла Абдуллаева (АУЯ)*
ОБ АКТУАЛИЗАЦИИ УСТОЙЧИВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ.....11
- Нигяр Баширова (АУЯ)*
ВАРИАТИВНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СОВРЕМЕННОМ
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....17
- Гюльнар Аллахвердиева (АУЯ)*
ДИСКУРСИВНЫЕ МАРКЕРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ.....24
- Лаура Зарбалиева (АУЯ)*
ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА В ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....32
- Гюльбеніз Наджафова (АУЯ)*
О СРЕДСТВАХ РЕЧЕВОГО КОНТАКТА В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ.....42

ЛИТЕРАТУРА

- Исмет Джафарова (Нахичеванский Университет)*
ТОМАС ГРЕЙ, ДОСТОЙНЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ
КЛАДБИЩЕНСКОЙ ПОЭЗИИ.....48

МЕТОДИКА

- Фарида Гусейнова (АГПУ)*
НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ УЧАЩИХСЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....54

ПЕДАГОГИКА

- Видади Баширов (АУЯ)*
ВЛИЯНИЕ АФОРИСТИЧЕСКИХ МЫСЛЕЙ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ НА
ФОРМИРОВАНИЕ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ.....61
- Сария Гусейнли (АУЯ)*
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ПРИМЕРОВ ИСКУССТВА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ.....66

ПСИХОЛОГИЯ

- Азат Мухаметшин, Лейсан Шарафиева*
(*Набережночелнинский Государственный Университет*)
СОЦИАЛЬНЫЕ ЭМОЦИИ И ЧУВСТВА: ЛОКАЛИЗАЦИЯ
НЕЙРОАКТИВНОСТИ ЛИМБИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ
ГОЛОВНОГО МОЗГА.....73
- Наргиз Султан (АУЯ)*
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНО
– ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ В ПСИХОЛОГИИ.....77

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

- Нигяр Гусейнова*
(*Азербайджанский Государственный Экономический Университет*)
МОДЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНА: СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕНДЫ.....85

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

- Зияфат Рафиева (АУЯ)*
ОСТРЫЕ И ХРОНИЧЕСКИЕ ОСЛОЖНЕНИЯ САХАРНОГО ДИАБЕТА.....89

ПЕРСОНАЛИИ

- МИРЗА ИБРАГИМОВ –110.....94
- ХРОНИКА.....96

DİLÇİLİK

Ruqiyə Mirzəyeva
Tamilla Abdullayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN AKTUALLAŞMASI

Açar sözlər: *söz birləşməsi, kommunikasiya, funksiya, mətn, kontekst*

Keywords: *word combination, communication, function, text, context*

Ключевые слова: *словосочетание, коммуникация, функция, текст, контекст*

Bədii əsərin dili hər zaman həm ədəbiyyatşünasların, həm də dilçilərin maraqlı dairəsində olmuşdur. Söz və söz birləşməsi bədii əsərin yazılması, dilin funksiyasını gerçəkləşdirmək üçün zəngin mənbədir. Müasir dövrdə isə dilin funksiyası dilçiliyin yeni bir sahəsi olan mətn dilçiliyində daha da qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu dil vahidləri içərisində adi sözlərlə yanaşı söz birləşmələri, xüsusilə, sabit söz birləşmələri daha çox maraqlıdır. Vaxtilə Humboldt yazırdı ki, hər bir xalqın ruhu onun dilinin frazeologiyasındadır. Əlbəttə, həmin söz birləşmələrinin müasir dövrdə kommunikativ istiqamətdə mətndə işlədilməsinə dilçilər tərəfindən daha çox maraqlıdır. Hesab edirik, bu, ona görədir ki, bütün hallarda sözə, söz birləşməsinə kommunikasiya zamanı kontekst daxilində yer verilir. Dilçiliyə dair mövcud ədəbiyyatda qeyd olunur ki, bədii mətn kommunikasiya üçün xüsusi forma təsiri bağışlayır. Burada istifadə olunan linqvistik vasitələr isə mətnin şərhə və anlaşılıb qəbul edilməsi üçün marker funksiyasını yerinə yetirir. Bu, onunla əlaqədardır ki, bədii mətn spesifik xüsusiyyətlərdən asılı olaraq sadəcə obyektiv reallığı təsvir etmir (əhatə etmir), həmçinin bir çox hallarda birbaşa və ya xud dolayısı yolla hadisə və hərəkətlərin qəhrəmanına qiymət verməklə yanaşı oxucu və dinləyiciyə müəyyən təsir etmək rolunu oynayır. Bəzi tədqiqatçıların vurğuladığı kimi həyatın dinamik müxtəlifliyini ifadə etmək üçün, özünün fikir və niyyətlərini oxucu və dinləyiciyə çatdırmaq üçün, eyni zamanda alt qatda olan niyyətini bildirmək üçün hər bir yazıçı həm ağıllı, dəqiq və həm də öz fikirlərini ötürmək üçün bunların hamısını cəmləşdirib mətn şəklində, yığcam formada ifadə etməyi bacarmalıdır ki, kommunikasiya alınsın, ötürdüyü informasiya qəbul edən (oxucu və dinləyici) tərəfindən anlaşılıq olsun ki, növbəti mərhələdə yenidən

üçüncü tərəfə də həmin informasiyanı ötürmək, şərh etmək mümkün olsun. Dildə müxtəlif səviyyələrdə, müxtəlif vahidlər vardır ki, onların semantikasında həm obrazlılıq, həm də ekspressivlik (ifadəlilik) yaranır. Bu xüsusiyyətlər hər bir dilin frazeoloji birləşmələrində özünəməxsus şəkildə özünü göstərir. Doğrudan da belə olmasaydı bu günümüzdə qədər mövcud olan frazeoloji vahidlər əsrlərin sınağından keçərək bizə gəlib çatmazdı və biz onları anlamazdıq. Frazeoloji birləşmələrdə belə xüsusiyyətlərin olması onların dilin ifadəlilik vasitələri kimi praqmatik keyfiyyəti özündə daşımasıdır. Heç də təsadüfi deyil ki, bir çox ingilis yazıçıları V.S.Moyem, C.Qolsuorsi, E.Heminqvey və başqaları öz əsərlərində frazeoloji vahidlərdən geniş şəkildə istifadə edərək ideya-tematik məzmunun tam açılmasına nail olurlar. Bədii əsərlərdə-mətnlərdə frazeoloji vahidlərin öyrənilməsinə praqmatik yanaşma imkan verir ki, həmin mətnlərin müəlliflərinin oxucuya göstərə biləcək bədii-estetik təsiri müəyyənləşdirmək mümkün olsun, çünki istifadə olunan frazeoloji vahid bir çox hallarda lakonik, yığcam olmasına baxmayaraq geniş diapazonlu məsələləri insanlara çatdırmaqla bilir. Əlbəttə, həmin frazeoloji vahidlər mətn daxilində dilin digər vahidləri ilə sıx surətdə əlaqəlidir. Əlaqəlilik olmasa o zaman praqmatik-semantikanı müəyyənləşdirmək çətin olar.

Hər bir söz birləşməsində, frazeoloji vahiddə komponentlərin tərkibi sadalənir kən hər bir halda söz birləşməsinin (frazeoloji vahidin) konnotativ mənası mətnin (cümlənin, fikrin) ifadəlilik vasitəsi kimi çıxış edir. Əlbəttə, bir məqama da diqqət çəkmək istərdik ki, bəzi hallarda frazeoloji vahidlər ayrılıqda neytraldır. Lakin konkret işlənmə yerində və kontekst daxilində onlarda emosionallıq, ekspressivlik kimi keyfiyyətlər də ifadə oluna bilər. Bir qədər öncə vurğuladığımız kimi, mətn (kontekst) tam olaraq yəni həm struktur, həm də məna planında kommunikasiyaya xidmət edir və müəllifin niyyətini informasiya qəbul edənə ötürür. Bu halda dil vahidləri, fərqi yoxdur frazeoloji vahid və yaxud qeyri-frazeoloji vahidlər mətnin (cümlənin sadə halda) praqmatikasının açılmasına (müəyyənləşdirilməsinə) xidmət edir. Bu qeyd etdiklərimiz bədii əsərdən gətirdiyimiz nümunələr əsasında əyani şəkildə göstərməyimiz fikrimizcə yerinə düşəcəkdir.

You are a shaky old buffer: and you cannot be in love with Lizze [4]. Siz səfeh (sarsaq), qoca bu yaşda Lizini sevə bilərsiniz. Bu cümlə tərkibində verilmiş “old buffer” frazeoloji vahidin ekvivalenti Azərbaycan dilində “qoca, əldən düşmüş” kimi verilə bilər. Ayrılıqda “buffer” komponenti “sarsaq qoca” (kişi) deməkdir, əslində həmin kontekstdə sadəcə “old man”-də işlənilə bilərdi, lakin informasiya ötürənin yəni yazıçının niyyəti məhz həmin kontekstdə praqmatikanı maksimum dəqiq vermək üçün, öz niyyətini həyata keçirmək üçün üslubi çalarlılıq qatır, digər tərəfdən isə ifadəlilik artır. Müqayisə edək: “O olmasın, bu olsun” əsərində “Qoca kaftar, sənə on beş yaşında qız nə görə?” eynilə həmin struktur və həmin məzmun.

Başqa bir kontekstdə həmin birləşmənin işlənməsinə diqqət yetirək. “He was prepared to settle down at as a country gentleman, damn it, bring up the kids as kids should be brought up and when the old buffer who sat for his constituency pegged out, by George into Parliament himself” [6, s.274].

...Onu kəndli balası kimi böyütdülər, lənətə gəlsin onu, uşağı uşaq kimi böyüdürlər, sarsaq qoca onu süni tərbiyə etdi və seçicilərinin, Georginin vasitəsilə onu Parlamentdə yerləşdirdi.

Ancaq bu kontekstdə həmin frazeoloji birləşmə heç də əvvəlki cümlədəki üslubi çalarlıqda verilməmişdir və eyni zamanda praqmatik semantik kontekst və situasiyadan asılı olaraq xeyli dərəcədə fərqlidir, çünki burada haqqında bəhs olunanın cəmiyyətdə mövcud qaydalara əsasən tərbiyə olunması əvvəlcə qeyd olunur və sonuncu cümlədə isə onun əksi “sarsaq qoca” tamamilə süni bir tərbiyə və kimsə, seçicilərin köməyiylə Parlamentdə yerini möhkəmlətməsi qeyd olunur.

Görünən odur ki, danışmaq dilində, eləcə də bədii mətnə bu qəbildən olan frazeoloji birləşmələrin işlədilməsi daha çox inandırıcılığı semantik çalarlıqlıq qatmaqla yanaşı, ifadəliliyi də artırır və bununla da praqmatikanın üzə çıxmasına xidmət edir, yəni həmin ifadə ilə məhz müəllif kommunikasiya yaradan, informasiya ötürən sadə, adi yolla informasiya qəbuledənə öz niyyətini çatdırmağı bacarır.

Canlı danışmaq dilində olduğu kimi, bədii əsərlərdə də bir çox hallarda dialoq şəklində kontekstlərə rast gəlmək olur və bu qəbildən olan cümlələrdə də qeyd etdiyimiz keyfiyyətlərə rast gəlmək olur:

– I ask or beg your pardon

– Bağışlayın üzr istəyirəm – mən başa düşmədim.

1. “I beg your pardon” he said.

I didn't know you were busy. Bağışlayın, üzr istəyirəm – o dedi. Mən bilmirdim ki, siz məşğulsunuz.

2. I am afraid I misjudged you in the past: I beg your pardon. – Nə zamansa sizin haqqınızda təəssüratım düzgün olmayıb. Məni üzrlü hesab edin, bağışlayın.

3. – Janet: I am trying to be brave but it is difficult

– Paul: Life is difficult

– Janet: I beg your pardon

– Paul: I said life is difficult

– Janet: Çalışıram ruhdan düşməyim

– Paul: Bütün həyat asan deyil (çətindir)

– Janet: Sən nə dedin, mən yaxşı eşitmədim

– Paul: Mən dedim həyat asan deyil

Yuxarıda üç kontekstdə eyni ifadə işlədilib. Lakin həmin kontekstin və həmin konteksti tərtib edən müəllifin niyyət və məramından asılı olaraq doğma dilimizə çevrilərkən fərqli semantik çalarlıqlıq ifadə etməklə həmin dialoqda olan “beg pardon” un praqmatikası üzə çıxır.

Birinci cümlədə həmsöhbətin məşğul olduğunu bilmədən onu narahat etdiyinə görə üzrxahlıq edilir. İkinci situasiyada isə xeyli əvvəldən həmsöhbəti haqqında heç də dəqiq informasiya olmadığını, təəssüratlarının da qeyri-dəqiq olmasını bildikdən sonra onun haqqında səhih məlumat əldə edir və üzrxahlığını səhvlərini düzəltməklə bildirir, yəni məzmununda ifadə olunduğu kimi “I misjudged you in the past” bu o deməkdir ki, bunlar hamısı keçmişdə qalmasına baxmayaraq yenə də məni düzgün başa düşmədiyiniz üçün sizdən üzr istəyirəm.

Üçüncü kontekstdə isə əvvəlkilərdən fərqli olaraq altından xətt çəkdiyimiz frazeoloji vahid sual cümləsi tonu və işarəsi ilə verildiyindən artıq danışıqda həmin fərqli semantik çalarlığı ifadə etmişdir ki, (əlbəttə, müəllifin niyyətinə uyğun olaraq), bu da həmin dialoqun praqmatikasının açılmasına gətirib çıxarır. Çünki həmsöhbətin biri digərinə “ruhdan düşməmək” fikrini izah etməklə hətta bunun çətin olması qənaətindədir, lakin ikinci həmsöhbət isə onun əksinə olaraq bütün həyatın “asan olmaması” fikrindədir. Bu zaman birinci həmsöhbət “I beg your pardon? –Sən nə dedin? Yaxşı eşitmədim?” deməklə ikinci həmsöhbətdən onun ümumiyyətlə nə demək istədiyini öyrənmək üçün sual şəklində qeyd etdiyimiz ifadəni işlədir və cavabında “həyat asan deyil” söyləmini birinci həmsöhbət eşidir. Burada birinci kommunikanın “but it is difficult” ifadəsi ilə ikinci kommunikanın “life is difficult” ifadələri hesab edirik, İmplit olaraq həm praqmatikanın üzə çıxarılması ilə, həm də məntiqi məzmunla sıx surətdə bir-birilə bağlıdır. Birinci kommunikanın ifadəsində bir qədər dar əhatə sahəsi olduğu halda, ikincidə isə daha geniş əhatə sahəsi vardır və beləliklə, dialoqun “life is difficult” həyat asan deyil kimi ifadə olunması dialoqun bitməsinə gətirib çıxarır. Həmin fikirlərin davamı kimi qeyd etmək istərdik ki, “difficult” sözünün “çətindir” kimi “asan deyil” kimi verilməsinin səbəbi ondadır ki, o zaman “çətindir” deməklə obyektiv reallığı məntiqi cəhətdən sual altına almış olarıq, ola bilməz ki, “həyat bütövlükdə çətindir” ifadəsi obyektiv reallığı, praqmatikanı ifadə etmiş olsun.

Bəzi hallarda frazeoloji vahidlərin komponentlərinin mənası dəyişmişdir. Belə halda komponentlərin konfigurasiyası sadə vahidlərin konfigurasiyasından fərqli olaraq ekspressiv frazeoloji vahidin sərbəst şəkildə işlədilməsi ilə, təkrarla və yaxud qarşılaşdırma ilə tamamlanır. İngilis dilində adverbial frazeoloji vahidlər məhz belə vahidlərdəndir.

A.V.Kunin yazır ki, müasir ingilis dilində adverbial frazeoloji vahidlər sifətli vahidlərə nisbətən çoxluq təşkil edir və onlar müxtəlif strukturlu tiplər kimi təqdim olunur [1, s.142].

“She looks as quiet as a mouse. There is something rather striking about her, though”. – O, siçan kimi sakit və gözəgörməyəndir.

“Lanny kept as still as a mouse, answering only when he was spoken to...”

–Lanni siçan kimi sakit idi və yalnız ona müraciət olunanda danışardı”.

Bu nümunələrdə görünən odur ki, sifətli müəqayisə edilən frazeoloji vahidin birinci komponenti bir qayda olaraq əsas mənasında işlədilir, ikinci komponenti isə gücləndirmə funksiyası yerinə yetirir. Təbii olaraq sifətli vahidlərin işlədilməsi birinci komponentdə verilən informasiya əlavə məlumatın verilməsi və eyni zamanda nitqdə həm obrazlılıq, ifadəlilik yaradılması üçündür. Burada ifadəlilik (obrazlılıq) həm pozitiv, həm də neqativ ola bilər. Belə müqayisələr bəzən okkasionel da ola bilər. Daha bir neçə kontekstə-mətnə müraciət etməyimiz məntiqi olar.

“Strapper”. You were looking at a rainbow like a damned silly fool instead of keeping your wits about you; and we stole up on you and had you tight before you could draw a bead on us [7].

“Strapper”. Ehtiyatlı olmaq lazım idi, sizsə axmaq kimi göyqurşağı ilə məzələnirdiniz. Biz başımızı itirdik, bizi üstələdilər, biz heç nişanlanmağa macal tapmadıq.

I need all my wits about me. For it you're right it might...in a way...alter our position [3, s.196].

– Mənə özümü toplamaq lazımdır. Əgər sən haqlısansa, onda bu bizim vəziyyətimizi dəyişə bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu kontekstlərdə işlədilmiş “keeps one’s wits about one – “düzgün dərk etmək, ağılı başında olmaq, nəyin necə olmasını, başını itirməmək kimi semantik çalarlığı təbii olaraq okkazional səviyyədə situasiyadan asılı olaraq ifadə edə bilmişdir.

“She was as cool as a cucumber, but I fancied, though it may have been only my fancy, that she was watching me, with all her wits about her and wondering how much I knew [5, s.96].

Göründüyü kimi müqayisə kimi təqdim olunan sifətli frazeoloji vahiddə müqayisə birbaşa insanın xüsusiyyətini bildirir, digər birləşmə isə verilmiş kontekstə uyğun olaraq (baxmayaraq həmin birləşmənin yuxarıda başqa semantikaya malik olmasını göstərmişik) başını itirməmək, ayıq-sayıq olmaq anlamında, semantikasında verilib çünki “she was watching me, with all her wits about her” ifadə olunmaqla məhz kontekstin praqmatikası üzə çıxır, həmsöhbətin gözünü belə qırpmadan digər həmsöhbətini müşahidə etməsi məzmun planında üzə çıxır.

Bütün bunlar haqqında yenə də bəhs etmək olardı, lakin hesab edirik ki, bir məqalə çərçivəsində bəzi məsələlərə, məsələn, kontekst daxilində orijinal ədəbiyyatlardan gətirdiyimiz cümlə, mətn nümunələri əsasında kommunikativ-semantika və funksional-semantikanın vasitəsilə praqmatikanı aşkar edə bildik.

Ədəbiyyat:

1. А.В.Кунин Фразеология современного английского языка. Москва “Международная отношения, 1972, 287.
2. А.В.Кунин Английская фразеология М.“ Высшая школа”, 1970, 342.
3. Cronin A.J. The Northern Light, M.1986, part II, ch 3-p231.
4. Dickens Ch. Our Mutual Friends M, 1976 book III ch.1 221 p.
5. Maugham W.S. The Painted Veil, M. 1981, 246.
6. Maugham W.S. The Lions Skin M.1986, 283p.
7. Shaw B. The Shewing –up of Blanco Posnet, M-1976, 321.

Summary **Issues of Bound Word-Combinations**

The article examines bound word combinations. First of all the author tries to give brief information on word and word combinations. Author is trying to clarify issues and functions of word-combinations (phraseological units) through context and at the same time the intention of the author is to give texts taken from the original literature.

Резюме
Об актуализации устойчивых словосочетаний

В статье рассматриваются устойчивые словосочетания. В первую очередь автор пытается дать информацию о слове и словосочетании. Затем, с помощью контекста, автор пытается разъяснить актуализацию и функции словосочетания (фразеологические единицы) и одновременно интенцию автора в текстах взятые из оригинальной литературы.

dos.A.M.Cəfərov

Nigar Bashirova
Azerbaijan University of Languages

VARIATION OF THE PHRASEOLOGICAL UNITS IN MODERN ENGLISH

Keywords: *language, vocabulary, phraseological unit, phrase, verb*

Açar sözlər: *dil, lüğət tərkibi, frazeoloji vahid, ifadə, feil*

Ключевые слова: *язык, словарный запас, фразеологическая единица, фраза, глагол*

The globalization, covering various spheres of life, is an universal process, as for thousands of years separated, remote to some extent, differential events - national or regional peculiarities, habits, complexes strongly influenced by modern technologies, approaching each other with incredible speed and combine as a result of multifaceted economic, socio-political, moral and ideological ties, limiting the kind of peculiarities, lead to the events and processes happening in the world. It is obvious that there is a great influence on the language's enrichment of the process of globalization, which had taken place in the world [7, p.11].

English has a special position and weight within these languages. The reason of this fact is that: today the global communication process is primarily through the English language.

There are two main reasons for the rapid rise of the English language in the modern world, including the Azerbaijan Republic:

- 1) The growing need of mankind for a universal (general) communication means;
- 2) Advantages of English compared to other authoritative international languages to meet such a need.

Today the vast majority of the English-language learners aim to gain the ability to use this language as a main means of communication. In our country, successfully integrating into the international education system, a special attention is paid to the study and teaching of foreign languages, including English and purposeful efforts are being made in this direction.

One of the most important challenges facing both secondary and higher education in our country is to prepare young people with the ability to use English as a means of communication. At a time when the use of advanced technology and modern teaching methods in education has become a necessity, there are serious challenges facing specialists in the field of English language teaching in our country.

Undoubtedly, the development of competent staff with excellent speaking skills in the English language will begin, first and foremost, with a broad and clear teaching of this subject to students. Therefore, in the preparation of English-language specialists, the teaching of subjects in higher education should be carried out with the right mechanism, and appropriate textbooks, manuals and programs should be developed for the students of the time period. Also, as in many countries of the world, there is a great demand for educators who are well-versed in English, which is the main language of communication globally. One of the most important tasks facing universities with a foreign language is to train highly qualified foreign language teachers.

Generally, training of highly qualified, professional English-speaking staff is one of the important factors contributing to the international recognition of the successes of our republic, which is rapidly integrating into the world and promoting the achievements of our country in the region. From this point of view it is possible to analyze, classify, interpret, translate and find the equivalents, etc. in Modern English. Teaching students is important in terms of modern requirements. Communicative teaching of foreign languages and the implementation of tasks for this purpose are characterized by the development of students' ability to communicate in a foreign language.

So, it is necessary to mention that in Linguistics, "phraseology" means a study of systems or types of fixed expressions like idioms, phrases, phrasal verbs and other kinds of multi-word lexical segments of a language. The components of a phrase are connected to each other in order to make one meaning in a sentence. Nevertheless, they cannot give that meaning when they are used independently.

Phraseology is a branch of Linguistics deals with word-groups which consists of two or more words and word means of communication only when they are used in combinations. There are two kinds of word combinations:

- 1) Free word combination, i.e. constructive sentence of the process of speech according to grammar rules of the given language;
- 2) Bound or set expressions. They are also called stop-phrases or ready-made expressions.
- 3) Proverbs, sayings, aphorisms are also included into phraseology. Every language possesses such phraseological units.

There are various approaches to the study of phraseology and the problem of their classification. In English and American linguistics there are no theoretical works on study of phraseology. There is no special branch studying phraseology. There is no term "phraseological unit".

The vocabulary of a language includes not only words but also stable word combinations which also serve as a means of expressing concepts. We distinguish between free and non-free word combinations. They are phraseological word equivalents reproduced in speech the way words are reproduced and not created anew in actual speech.

In our world nothing can be in a state of constant rest: everything moves and changes, that is, acts. Therefore, in any language, such a significant part of speech as a verb pays much attention. It is thanks to the verbs that speech becomes lively and interesting with their help it is easier to express your thoughts. Verbs are colourful in the logical sense. Therefore Nigar Valiyeva according to the semantic-structural features divided all the phraseological units into two groups: verbal and non-verbal. Although verbs generally refer to the process, the conception of this process is manifested in different meanings. Verbal phraseological phrases are of particular interest because the verb attracts attention with its lexical-grammatical meaning as part of speech. In this respect verbs are divided into the following types of meanings: act and actions, speaking and thinking, seeing and hearing, state and condition [5, pp.168-169].

The phraseological phrases with such kinds of the verbs are of great interest. For example, the speaking verbs simply express a message event and are opposed to the verbs expressing the direction of the speaker's intention, wish [3]. From the structural point of view the variant transformations of the studied phraseological units can be diverse [2, p.5].

The participation of such verbs in phraseological units is accompanied by the creation of a separate structural model, and the study of this model structure, on the one hand, and the phraseology, from the other hand, is well worth exploring in terms of the functional features of those verbs.

The study of this issue, based on the material of modern English, will reveal a number of interesting facts concerning the process of act and actions, speaking and thinking, seeing and hearing, state and condition that have become increasingly relevant in linguistics theory.

First of all, we would like to draw attention to the fact that in the world languages many colourful phraseological phrases are used as a substitute for the verbs of speaking. Such phraseological phrases not only replace the verbs of speaking, but also carry their expressive emotional load. As a rule, such substitutes do not include verbs of speaking. For example, in the Azerbaijani language: "çənə döymək" – to wag one's tongue / to jabber / to prattle (to enter on a prolonged argument) – трепать языком / трещать языком; "çənə vurmaq" / "çənə yormaq" / "çənəsinə güc vermək" – bla-bla / jaw-jaw / to chatter / to blather / to twaddle (to talk uselessly) – болтать языком / чесать языком / мозолить язык; "çənəsi qızışmaq" / "ağzı qızışmaq" – 1. to get carried away by a conversation (with) / to forget the time during the conversation (with someone) / to wander on one's speech / to let one's tongue run away with one – иметь язык без костей; 2. in the heat of the moment to tell too much / someone has a long tongue / someone has a long clapper – заговориться (увлечься разговором, сгоряча наговорить лишнего); "çənəsinə boş qoymaq" / "çənəsinə yormaq" – to speak incessantly / to speak for nothing – болтать без умолку / болтать зря; "çənəsinin altına salmaq" / "dilin altına salmaq" – to wag one's tongue / let one's tongue wag and one's teeth clack / to wag one's chin / to wag one's jaws / to wag one's beard / jaws are

wagging – зубы чесать (6); in Russian, their equivalents “болтать языком, чесать язык, трепать языком, мозолить язык” are not related to the verbs of speaking, or weakly, and the unit itself expresses a variety of emotional expressions to describe the word “to speak” as a whole.

In the phraseological units that contain verbs of speaking, the first unit is small in structure and the researcher must investigate the structure. It is observed that the verbs of speaking are overused in the structures of the phraseological units. For instance: “əyri danışmaq (yalan demək) – to act against one’s conscience / to go the hypocrite / to play the hypocrite (to dissemble) – (по)кривить душой (говорить неправду, лицемерить); tərs-tərs danışmaq (bir kəsin dediyinə əksinə, zidd demək) – to speak contrarily – говорить наперекор; sayır-bayıq danışmaq (gic-gic danışmaq) – to mill the wind / to shoot the breeze / to beat around the bush / to rubbish nonsense / to twaddle – нести чушь / пороть вздор / пороть дичь / пороть галиматю / пороть ахинею (говорить глупости); sözün var, söz danış (ciddi söhbət et!) – don’t talk drivell / don’t talk rot / don’t talk rubbish / Amer. not be all wet – не неси ахинею / не пори окоlesiцу (не говори ерунду, а говори о серьезных вещах); Sözüñ varsa söz danış, lakin mənə mane olma. – *Lit.* If you don’t like it, don’t listen, but don’t interfere with his (her) lying. – Не любо – не слушай, а врать не мешай. yekəxana danışmaq / yekəyekə danışmaq (yaşına, tutduğı mövqeyə uyğun olmayan sözlər danışmaq) – to brag of smth. / to boast about / to speak like a grown-up / to be too cocksure / to dogmatize – говорить не по своему возрасту (положению, знанию) / бахвалиться; yekə yerdən danışmaq (lovğalanmaq, özünü öymək, təkəbbürlənmək) – to do the grand / to be on the high horse / to get too big for one’s boots / to put on airs / Cf. to cock (turn up) one’s nose / to stick one’s nose up / to poke one’s nose up in the air / to go about with one’s nose in the air – вытыкаться / задирать (драть, поднимать) нос (чваниться, бахвалиться); yüənsiz danışmaq (artıq danışmaq, kobudluq etmək) – to give someone too much freedom / to loosen one’s tongue / let one’s tongue wag – давать волю языку / распускать (распустить) язык (позволять себе говорить лишнее, грубить)” [6] the verbs of speaking have the active place in the phraseological sequence.

The analysis shows that the verb of speaking is in the center of the phraseological sequence, and the other components serve to express the verb’s style. The verb “to speak”, for example, can be used to mean the verb “to say”, which denotes a short action. This verb is more intensive in the phraseological units. For instance: “the devil says” is formed as a whole sentence.

If we analyze the phraseological units carefully, we find out that the phrases using the verbs of speech admit the main idea that is actually related to the process of speaking, for example: “to wag one’s tongue / to wander on one’s speech / to speak for nothing / to clack one’s teeth clack / to wag one’s chin / to wag one’s jaws / to wag one’s beard / speaking all the time” (really, in the face of the fact that the conversation is multi-faceted). The phraseological units that consist of the verb “wag / wander / clack” are sometimes not so closely related to the speech

process, as if the verb “say” is used as an outer shell, but is kept within a certain distance from the inner meaning, for example: “ləbbeyk demək / bəli-bəli demək – to say yes (to) / to assent (to) / to agree to a suggestion completely / to confirm smth. – дакать / поддакивать” it is always related to the word “say”, but, if it were, it would have lost the phraseological meaning.

Let us compare: “filankəs ləbbeyk dedi” in this sentence “ləbbeyk” is separated from the phrase and plays the role of attribute of the sentence, in other words, the phraseological unit is destroyed, and here it is not. “Filankəs ləbbeyk deməyə öyrəşib” in this context the notion of “ləbbeyk demək” is complete, it does not collapse, and does not show anyone what to say, characterizes someone else, in other words, does not have the same “say” process of expression. Or the phrase.

“kor şeytan deyir...” does not directly mean “what the devil says” – it does not directly relate to the speech process. It may be that the difference between the two verbs is due to the fact that one of them expresses the intensity and the other does not.

The lexeme structure and the semantic structure of the phraseological phrases in the different languages may also differ from each other. However, we do not come across different structures in the same language. As everything is relative, we can list the following constructions, for example, in Azerbaijani, English and Russian languages:

Option I: a) Additional vocabulary not related to the phrase in the preposition – the phrase that follows: “Necə deyərlər, üç alanın olsun, bir deyənin olmasın – How they say, whether there are three fields, not a single word”, etc.; b) The phrase in preposition is an additional verb of speaking: “Düşmən ocaq başındadır, deyərlər” – “They say, the enemy is at the head” in this variant everything depends on the type of the phraseological unit. The inclusion of additional verbs of speaking in this unit is the product of the tautology that is typical of the Azerbaijani language. We do not find such phenomenon in the English, Russian and French languages.

Option II: a) within phraseology – the verb of speaking is at the end of the expression and assumes the function of the sentence as a whole. Compare: “üzünə şax demək / üzünə dik söyləmək (düzünə demək) – to prefer plain speaking / Amer. to talk cold turkey / Cf. to call a spade a spade – ставить на попа / говорить начистоту, без обиняков (прямо говорить, открыто спрашивать). In these phraseological units the verb is in the middle of the expression, changes its form, and cannot assume the function of the subject in the sentence. Compare the phraseological unit “can deyib, can eşitmək / can demək, can eşitmək – to live in harmony / to live in concord / to get on like a house on fire – ладить друг с другом / жить в гармонии / душа в душу (в полном согласии, дружно)” – this expression could also be said “to say “Honey” to each other”, but in the first variant, the verb “to say” is in the form of verb closure, participial phrase. In the sentence

“Onlar daha can deyib, can eşidirlər” – “They live in harmony” – semantically, the predicate is concentrated in the whole of the phraseological phrase.

Thus, the study revealed that there are the variations in the structure of both verbal and non-verbal phraseological units in modern English that are widely used in literary language, everyday spoken language, fiction and publicity.

References:

1. Ahmadaliyeva, S.M. The Role of Phraseology in Learning English // Молодой учёный. № 3.1., с.27-29. (2016) URL <https://moluch.ru/archive/107/25673/>
2. Кудрявцева, И.П. Фразеологические единицы современного английского языка с компонентами, обозначающими время. Диссертация на соискание учёной степени к.ф.н.: 10.02.04. Германские языки. Москва, 178 с. (2007).
3. Марузо, Ж. (1960) Словарь лингвистических терминов. М., Изд-во Иностранной литературы, 436 с.
4. Подгорная, В.В. (2016) Наивная анатомия в английской языковой картине мира. Диссертация на соискание учёной степени к.ф.н.10.02.04 - Германские языки. СПб., Санкт-Петербургский Гос. Унив., 226 с.
5. Valiyeva, N.Ch. (2008) Müxtəlif sistemli Dillərdə Fəli Birləşmələrin Tipoloji Təhlili. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 862 s.
6. Valiyeva, N.Ch. (2010) A Great Triglote Phraseological Dictionary. Bakı, “Azərbaycan”, 2 volumes, 1975 s.
7. Valiyeva, N.Ch. (2018) Synergetics of the Language, National Consciousness and Culture by Globalization. Germany, Saarbrücken, Lambert Publishing House, 232 p.
8. Valiyeva, N.Ch. (2019) Comparative Typology of the Modern English, Russian and Azerbaijani Languages. Serbia, Belgrade, Total Trade International d.o.o. SZGR Jovan Antic, 468 p.
9. Valiyeva, N.Ch. A Paradigm of Contrastive Lexicology of the English and Azerbaijani Languages. Science and Education, Bakı, 413 p. (2019).

Xülasə

Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin variativliyi

Qəbul olunduğu kimi, ingilis dilinə yiyələnmək istəyən insanlar, xarici dil öyrəncisi kimi, bu dilin geniş spektrli, mürəkkəb leksikası haqda biliyə malik olmalıdır. Prezidentimiz İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, hər bir xarici dil öyrənən şəxs bu dili öyrənərkən, onun öz ana dili kimi yüksək səviyyədə mənimsənilməsinə nail olmalıdır.

Bəllidir ki, xarici dili dərinlən mənimsəyən şəxs, bu dilin tələffüzünü, qrammatikasını və lüğət tərkibini öyrənməlidir. Bütün bunları öyrənmək çox vacibdir, eyni zamanda da bu prosesdə öyrəncilər üçün müəyyən problemlər anlar da yarana bilər.

Bu məqalə ingilis dilinin öyrənilməsi zamanı yaranan leksik problemlərin öyrənilməsinə, xüsusən də müasir ingilis dilinin frazeoloji sisteminin xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. İngilis dilinin frazeoloji vahidlərlə: fəli birləşmələr, çoxsaylı ifadələr, aforizmlər, idiomlar, atalar sözləri və məsəllərlə zənginliyini nəzərə alaraq bu məqalədə problemin əsas frazeoloji konsepsiyası nəzərdən keçirilir. Kompleks metodologiya: frazeoloji identifikasiya metodu, semantik analiz tətbiq olunur.

Резюме

Вариативность фразеологических единиц в современном английском языке

Общепринято, что люди, которые хотят овладеть английским языком, должны обладать знаниями о широком спектре сложного лексического языка в английском как изучающего иностранный язык. Как заявляет наш Президент Ильхам Алиев, каждый изучающий язык должен достичь наивысшего уровня в овладении иностранным языком, как и носители языка. Очевидно, что для глубокого владения иностранным языком учащийся должен выучить правильное произношение, грамматику и словарный запас. Все они важны для изучения и в то же время имеют проблемные моменты для учащихся. Данная статья посвящена изучению лексических проблем изучения английского языка, а именно специфики фразеологической системы современного английского языка. Поскольку английский язык полон фразеологических единиц, таких как фразы, фразовые глаголы, множественные выражения, афоризмы, идиомы, пословицы и поговорки, эта статья посвящена основным фразеологическим концепциям проблемы, которые рассматриваются здесь. Применяется комплексная методология: метод фразеологической идентификации, семантический анализ.

Rayçi: prof.N.Ç.Valiyeva

Gülınar Allahverdiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DİSKURSİV MARKERLƏR

Açar sözlər: *diskurs, marker, informasiya, seqment, intonasiya*

Keywords: *discourse, marker, information, segment, intonation*

Ключевые слова: *дискурс, маркер, информация, сегмент, интонация*

XX əsrin 70-80-ci illərində diskurs nəzəriyyəsi müxtəlif yanaşmalar əsasında formalaşma prosesinə daxil olmuşdur. Həmin illərdə hətta “diskurs”un əhatə dairəsi, onu müəyyənləşdirmək meyarları barədə yekdil fikir olmamışdır və bunun səbəbi problemə yanaşma prinsipindən asılı olmuşdur. Ona görə də Amerika, Fransa, Almaniya, eləcə də Fransa diskurs məktəbləri “diskurs”u müxtəlif aspektlərdən izah edirdilər. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlləri qeyd olunan məktəblərdə, eləcə də digər Avropa dilçilik məktəblərində “diskurs” barədəki fikirlər dərinləşdi, elmi mövqelər tam müəyyənləşdi. Genişmiqyaslı tədqiqatlar zamanı diskurs və onun formalaşmasında fəal iştirak edən dil vahidlərinin funksiyası fərqləndirilməklə yeni bir problem ortaya çıxır və onların bu aspektdə öyrənilməsi zərurəti müəyyənləşir. Bunlar içərisində əsas və genişmiqyaslı problem diskursda informasiyanın verilməsi prosesində nominativ vahidlərlə yanaşı fəaliyyət göstərən əlaqələndirici, köməkçi vahidlərin funksiyası ilə bağlı idi. Diskursda informasiya verimində dil vahidlərinin funksional statusunun müəyyənləşməsi “diskursiv sözlər”, “diskursiv markerlər”, “praqmatik markerlər” və s. terminlərin ifadə etdiyi anlayışların öyrənilməsini aktuallaşdırdı. Qərb dilçiliyində bu problemə kifayət qədər elmi tədqiqat işləri həsr olunsada, Azərbaycan dilçiliyində tipoloji tədqiqatlar zamanı bu problemə qısa şəkildə olsada, toxunulmuşdur [5]. Bu səbəbdən də dilçiliyimizdə diskursla bağlı problemlərin öyrənilməsində boşluqlar özünü göstərir. Həmin boşluq mətn nəzəriyyəsində nisbətən hiss olunmur, bu problemlə bağlı kifayət qədər tədqiqatlar vardır. Diskursa gəldikdə isə, diskursun komponentləri və onlar arasında əlaqələrin müəyyən informasiya kontekstində formalaşması və onların diskursda veriləcək informasiya prosesindəki rolu müasir dilçilikdə müxtəlif fikirləri meydana çıxartmışdır. Nəzəri dilçilikdə diskursiv markerlər köməkçi nitq hissələrinin komponentlərarası əlaqələndirici funksiyası ilə bağlıdır. Mətdə olduğu kimi, diskursda da komponent deyəndə diskursu təşkil edən müxtəlif quruluşlu cümlələr nəzərdə tutulur. Diskursun markerləşdiricisi kimi diskursiv markerlər məqsəddən asılı olaraq diskursun komponentlərini bir bütöv halına gətirməyə yardımçı vasitələrdir. Hətta ən mürəkkəb fikirlər ya açıq, ya da implisit şəkildə qeyd olunan markerlərin köməyi ilə diskursiv şəkildə formalaşabilir. Ona görə də diskursun komponentləri ilə markerləri diskurs prosesində qarşılıqlı olaraq hərəkətə

gəlir və diskurs formalaşır. Diskurs və mətn “...*formal və semantik əlaqələrin məzmunundan ibarət möhkəm sistemə malikdir, yəni komponentlər arasındakı semantik mənə əlaqəsini təmin edən faktorla komponentlər arasında struktur əlaqəni təmin edən tekstyaradıcı faktorlar bir-biri ilə sıx əlaqədədirlər*” [1, s.141]. A.Y.Məmmədov “Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi” adlı monoqrafik kitabında diskursiv markerlərin funksiyasından bəhs edərək yazır ki, ...mürəkkəb sintaktik bütöv bir neçə struktur-semantik əlaqənin daşıyıcılarının iştirakı ilə yaranan Azərbaycan dilində “diskursiv markerlər” diskurs təliminin mühüm hissəsi kimi bağlayıcıları, ədatları, modal sözləri, bağlayıcılaşmış digər nitq hissələrini əhatə edir. Diskursda və ya mətdə bir-biri ilə sıx əlaqədə və ya oppozisiyada dayanan iki vahid vardır. Bu kontekstdə diskursiv markerlər mətn praqmatikası nöqtəyi-nəzərindən ciddi əlamətlərlə müşahidə olunduğundan “diskursiv markerlər” də adlandırılır. Bu da təbiidir. Çünki istənilən marker hansısa praqmatikaya xidmət edir. İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində artıqlı və ön qoşmalar olmadığından nisbi quruluş xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu, qeyd olunan dil quruluşu fərqiylə. Digər tərəfdən, Azərbaycan dilində modal sözlər və bağlayıcıların, eləcə də ədatların mətn praqmatikası nöqtəyi-nəzərindən funksiyası qoşmalardakından fərqlənir. Bu mənada köməkçi nitq hissələrinin marker funksiyası fərqlidir. Lakin oxşar cəhətlər daha çoxdur. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində bağlayıcı və modal sözlərin praqmatik xüsusiyyətləri daha qabarıq hiss olunur. A.Y.Məmmədov mürəkkəb sintaktik bütövlərin yaranmasında iştirak edən dil vahidlərindən bəhs edərək yazır: “*Mürəkkəb sintaktik bütöv bir neçə struktur-semantik əlaqənin daşıyıcılarının iştirakı ilə yaranmış və bu da mətn qəbul edicisinin müvafiq informasiyanı adekvat şəkildə əldə etməsi üçün mühüm amilə çevrilir*” [5, s.37]. Bu kontekstdə A.Y.Məmmədov diqqəti T.M.Nikolayevanın belə bir fikrinə yönəldir ki, mətdə əlaqəliliyi təmin edən üç vasitə vardır; buraya işarə əvəzlilikləri, intonasiya və “xırda sözlər” daxildir [8, s.5-39]. Müəllif “xırda sözlər” deyəndə formal əlaqə vasitələrini nəzərdə tutur. İngilis dili əsasında deyilən bu fikir diskursdakı diskursiv markerlərlə üst-üstə düşür. T.M.Nikolayeva diskurs kontekstində dil vahidlərinin statusunu müəyyənləşdirərkən ingilis dilinin faktları əsas götürülsə də, funksional cəhətdən Azərbaycan dilindəki diskursiv markerlərlə üst-üstə düşən tərifləri də vardır. Bu, daha çox bağlayıcılar, işarə əvəzlilikləri, modal sözlər, ədatlar və s. ibarətdir. Qeyd olunan dil vahidləri propozisional mənə daşıyıcılar [7]. Lakin propozisional mənənin verilməsində diskursun seqmentləri arasında bütövləşdirici rol oynayır. Məsələn:

*“Hacının mollası və yoldaşları bir-bir onun gözünün qabağından keçirdilər. Budur, Mirzə Nəsimi iranlı qoca kişi yuxarı başdan əyləşib, qabağında bir dəstə çubuq, gözlərində eynək, uşaqlara məşq başı yazmağa məşğuldur və uşaqlar divarın dibində cərgə ilə düzülüb oturublar. Kimisi dərs oxuyur, kimisi falaqqadan təzə çıxmış ayaqlarını ovuşdurub ağlayır və kimisi yoldaşlarının papaqlarından yun qopardıb manqala salır ki, bəlkə gün çıxa. **Amma** Xəlil özü bir künədə əyləşib, əlində çərəkəsi, diqqət tamamilə dərslərini əzbərləməkdədir. Ələlxüsus yadına gəlir Quran çıxdığı gün ki, atası ona bir dəst təzə libas tikdirib dedi: “Bala, Allahdan*

arzu edirdim sənın qazancından bir çörək yeyib ondan sonra öləydım”. Atasının bu sözləri Xəlilin ürəyində bir nisgil olub, öləndək qalmışdı: çünki atası onun qazancını görməyib, onu bir balaca bacı ilə ana əlində yetim qoyub Allahın rəhmətinə getdi” [3, s.7]. Verilən mikromətdə “amma” bağlayıcısı diskursiv marker olaraq diskursu iki seqmentə bölmüş və verilən informasiyada vurğu ikinci seqmentin üzərində köklənmişdir. Ziddiyyət semantikalı bu marker diskursun ikinci seqmentində rematik funksiya daşıyır və verilən informasiyanın yeniliyinin ifadəsini öz üzərinə götürür. Bildiyimiz kimi, diskursiv markerlər diskurs səviyyəsində seqmentlərarası münasibətlərin göstəriciləridir. Bildiyimiz kimi, onların hansı münasibətləri göstərməsi haqqında bəhs olunan markerin morfosemantikasına ilə bağlıdır. Məsələyə diskursiv nöqteyi-nəzərindən yanaşarkən markerin morfoloji səviyyədə bütün parametrləri ilə diskurs səviyyəsində köçürülərək funksional cəhətdən dəyərləndirilməsi qeyd olunan dil vahidinin morfosemantikasını inkar etmir. Əslində həmin dil vahidinin daha qlobal sistemdə – informasiya səviyyəsində fəaliyyətinin göstəricisidir. Zənnimizcə, diskursiv marker rolunu oynayan köməkçi nitq hissələri linqvistik cəhətdən müəyyənləşdirilərkən bu problemə xüsusi diqqət yetirməyə ehtiyac var. Çünki dil vahidinin funksiyası düsturlaşdırılarkən, onu hərtərəfli səciyyələndirərkən bu məsələləri də nəzərdə tutmaq lazımdır. Diskursiv markerlərin seqmentlərarası münasibətlərin göstəricisi olması konsepsiyasından danışarkən marker rolunu daşıyan dil vahidinin morfosemantikasına istinad etmək lazımdır. Yuxarıdakı misalda “amma” ziddiyyət və ya əkslik münasibətlərinin daşıyıcısı olmaqla diskurs səviyyəsində həmin münasibətlərin göstəricisi kimi işlənir.

Başqa bir misal:

*“Təkərlər əvvəlcə xam torpaqda iz saldı, bircə həftədən sonra isə əməllibaşlı yola düşdü. Qatarlaşan arabalar həmin yolla qarışqa kimi irəli-geri gedirdi. Hamı gecəni gündüzə qatıb çaydan daş, qum daşıyırdı. Göytəpənilərin vəziyyəti nisbətən yaxşı idi. Alatoranlıqdan işə çıxsalarda, qaranlıq qarışan kimi evlərinə dağılışırdılar. **Ancaq** başqa kəndlərdən, xüsusən dağ ətəyindəki obalardan gələnlər elə yolun kənarındaca gecələyəsi olurdular. Onların qaladıqları ocaqların şöləsi uzun zaman sönmür, səhərin sazağı başlayana qədər korun-korun yanıb qorlanırdı. Ulaqları təpələrin ətəyindəki çəmənlikdə növbə ilə otaran arabaçılar həm də yatanların keşiyini çəkirdilər. Onları heç olmasa həftədə, ya da yarım ayda bir evlərinədə buraxmırdılar. Əgər dallarınca çörək gətirən olmasaydı, burada yeməyə bir şey də tapmazdılar” [4, s.103]. Diskursiv markerlər diskursun reallaşması zamanı intonasiyaya görə fərqlənir. Yuxarıdakı misalda “ancaq” markeri diskursun seqmentləri arasında yerləşməklə həmin seqmentlərin hansı münasibətlərlə əlaqələndiyini göstərir. Ümumən, dilçilikdə bağlayıcıların morfosemantikasının müxtəlif mənalı münasibətlərlə səciyyələndiyini qeyd edirlər. Bu bərdə elə bir mübahisə yoxdur. Həmin münasibətlərin diskursda verilən informasiyaya təsir etməsi diskursiv markerlərlə bağlı konsepsiyanın inkişafına təsirsiz qalmamışdır. Bunu haqqında bəhs etdiyimiz markerlərin diskursda intonasiyası tamamlayır. Çünki intonasiya markerlərin diskursdakı funksiyası ilə də bağlıdır. Məsələn, səbəb münasibəti ilə ziddiyyət eyni intonasiya ilə deyilmir. Və ya “çünki” ilə “an-*

caq” informasiya verimi zamanı fərqli intonasiyalarla deyilir. Diskursiv markerlərin diskursda öz yeri vardır; onlar məqsəddən asılı olaraq müxtəlif pozisiyalarda yerləşir. Ancaq poetik dildə markerlərin yeri nisbətən sərbəstdir, heç şübhəsiz ki, “sərbəstlik” bu kontekstdə nisbi səciyyə daşıyır. Məsələn:

*“Bəlkə də bu günahmıdır:
Qələm aldım, şeir yazdım...
Sən olmasan mən bu qədər
Bir otağa qapanmazdım...
Sən olmasan bəlkə elə
Bir çobandım dağda-daşda.
Umu-küsü bilməzdi heç
Qohum-qardaş, dost-tanış da”* [5, s.47].

“Da” bağlayıcısı, adətən, nəsr dilində informasiya seqmentinin əvvəlində və ya ortasında gəlir. Lakin verdiyimiz misalda bu marker poetik dilin qaydalarına uyğun olaraq sonda gəlmişdir və diskursda özündən əvvəl gələn informasiya seqmenti ilə bağlı intonasiya özünəməxsusluğu qazanır.

Diskursiv markerlər içərisində modal markerlərin xüsusi rolu vardır. Bu markerlər müxtəlif modallıq münasibətlərini bildirir. İstənilən diskursda ehtimal, zərurət, yaqınlıq və modal münasibətlərin ifadəsinə ehtiyac duyulur. Müasir insan fikrini dəqiq ifadə etməkdən ötrü qeyd olunan modal münasibətlərin ifadəçilərinə ehtiyac hiss edir. Həmin münasibətlərin daşıyıcıları da qeyd olunan markerlərdir. Bu mənada diskursda modallıq ifadə edən markerlərin informasiya verimində böyük rolu vardır. Məsələn:

“Xülasə, faytonçu yarım saat məni səhra ilə gətirdi. Yolun bir tərəfində müsəlmanlar səbzıyyat əkirdilər. O biri tərəfində üzüm ağaclarına qarğı düzürdülər. Yolun qırağı ilə xırdaca arx axırdı və arxın qırağında da bir nəfər qoca kişi çömbəlib saqqalının xınasını yuyurdu. Hərdənbir ovcu ilə suyu götürüb üzünə vururdu və çox əziyyətlə saqqalından xırda-xırda kağız parçalarını qoparırdı. Yavaş-yavaş gəlib bir böyük meydana yetişdik. Meydanın ortası dolu idi eşşəkçi ilə, qatırçı ilə, arabaçı ilə.

Kimi odun satır, kimi qatır satır, kimi saman satır, kimi süd satır, kimi kömür satır. Meydanın üç tərəfi dükanlardı və bu dükanlarda əyləşənlərin yüzdən həştadı başmaqçı, lapçınçı, papaqçı, lavaşçı, səngəkçi, kömür satandır. Yerdə qalan baqqal, əttar və parçaçdır” [3, s.130].

“Xülasə” ümumiləşdirici modal markeridir. Bu münasibətlər diskursun bir seqmentini əhatə edir. Həmin seqmentlər diskursun mikromətn səviyyəli informasiya parçasıdır və özündən əvvəlki seqment arasındakı modal əlaqənin göstəricisidir. Verilən misalda “xülasə” diskursun əvvəlki seqmentinə nəzərən markerləşib. Çünki onun semantikasında məntiqi ümumiləşmə vardır, ona görə də bu modal marker diskursun hissələri arasında bu məntiqi münasibətin göstəricisidir. Qeyd olunan markerlər haqqında danışdığımız seqmentlər arasındakı linqvistik-məntiqi əlaqələnmənin göstəricisidir. Linqvistik-məntiqi əlaqələnmə diskursun seqmentləşə bilən hissələri arasında mövcud olan əlaqədir. Diskursda verilən informasiyanın

bütövlüyü və məqsədyönlüyü seqmentlərarası münasibətlərin düzgün qurulmasından asılıdır. Markerlərin funksiyaları canlı nitqdə daha tez nəzərə çarpır; çünki müəllif intensiyası diskursun seqmentlərinin əlaqələnməsinə müvafiq marker və intonasiya tələb edir. Bu aspektdə modallıq bildirən markerlər diskursda xüsusi rola malik olur və xüsusi intonasiya ilə deyilir. Diskursiv markerlərin diskursun seqmentləri arasında əlaqələnmənin hansı növdə olmasını göstərməsi də bununla bağlıdır. Azərbaycan dilində modallıq təkcə modal sözlərlə ifadə olunmur, nidaların da modal məzmunu vardır [2, s.200-238]. Yuxarıdakı misalda “xülasə” diskursun həm özündən əvvəl, həm də özündən sonra gələn seqmentlərindən intonasiyaca seçilir və bu əlamət onu diskursda əlaqələnmə göstəricisinə çevirir.

Diskursda ədatların marker kimi funksiyası həm bağlayıcı, həm də modal sözlərdən fərqlənir. Əgər bağlayıcı markerlər tabelilik və asılılıq münasibətləri dairəsində reallaşırsa, bu kontekstdə müxtəlif münasibətlərin daşıyıcısı kimi fəaliyyət göstərsə, ədat markerlər onlardan fərqli olaraq, təkid, təsdiq, inkar, gücləndirici funksiya daşıyır. Diskursun seqmentləri arasındakı münasibətlər də bu aspektdə formalaşır:

*“Səninləyəm, şər oğlu şər, səninlə,
Özü tikan, adı başər, səninlə.
Bu sərhəddə çox təzadlar görmüşəm.
Yad doğmalar, doğma yadlar görmüşəm.
Sağsağanlar xalı hörür – görmüşəm,
İt böyürüb, dana hürüb – görmüşəm.
Gəl, haqq sözü bölüşdürək səninlə,
Bölünməzi bölüşdürək səninlə”* [6, s.28].

Diskursun “gəl” ədatına qədərki hissəsi bir seqment hesab olunur, ondan sonra gələn hissə də bir seqmentdir. Həmin seqmentlərin arasında qeyd olunan marker diskursun seqment bölgüsünü və onların əlaqələnməsi vasitəsini göstərir. Diskursiv markerlər hətta eyni köməkçi nitq hissəsinə aid olsa da, onun növlərinə və hər bir markerə görə fərqlənə bildiyini xüsusilə qeyd etməliyik. Verilmiş misaldakı marker müəllif üslubundan asılı olaraq “qoy” ədatı ilə də verilə bilərdi. Lakin M.Arazın məntiqində, deyim üslubunda lazım olan fikri “gəl” ədatı daha dəqiq yerinə yetirir, o situasiya diskurs üçün lazım olan marker funksiyasını yerinə yetirir və göstərə bilər; diskursun hissələrinin sərhəddini və onların müvafiq informasiya kontekstində bütövləşməsinə göstərə bilər. Bir maraqlı məqam da qeyd olunan markerin morfosemantikası, yəni ədatlıq morfosemantikasının marker funksiyasında baza olaraq qorunub saxlanması ilə bağlıdır. Həmin semantik bazanın diskurs səviyyəsində transformasiya olunması funksional səciyyə daşıyır. Buna da təbii baxmaq lazımdır. Dil vahidləri informasiya verimi zamanı situasiyadan asılı olaraq funksional motivləşməyə, daha doğrusu, genişlənməyə məruz qala bilər. Bu onların kontekstual inkişafının göstəricisidir. Bu proses dil vahidlərinin morfosemantik inkişafının və funksional dəqiqləşməsinin təzahür formasıdır. Bəzən həmin markerlərin semantik motivləşməsi o qədər motivləşməyə məruz qalır ki, onları sinonim məzmunlu markerlərlə əvəz etmək mümkün deyil. Məsələn:

“Şair dostum, çaldığın saz
Eldən ayrı səs ucaltmaz,
Gəl həyəin nəfəsini
Həyatda duy, həyatda yaz.
Gur çayları səsinə qat,
Nə şöhrət gəz, nə də ki, ad.
Gəl zəhmət çək, zəhmətdəki
Şan-şöhrəti şeirə gətir!
Təbiətin öz şeiri var”,
Təbiəti şeirə gətir” [6, s.22].

Bu misalda diskursiv marker o morfosemantikada heç bir sinonimi ilə əvəz oluna bilməz. Bu ona görə belədir ki, verilmiş misalda həmin marker (“gəl”) diskursun seqmentləri arasında motivləşmiş funksiyanın təzahürü olaraq reallaşmışdır; yəni o, bu kontekstdə əvəz olunmaz vahid olaraq mövcuddur. Bu əlaməti poetik dildə işlənən çoxsaylı faktlarda da müşahidə etmək mümkündür. Diskursiv markerlərin bir əsas xüsusiyyəti onların propozisional səciyyəyə malik olmamasıdır. Bu nəzəri dilçilikdə qrammatik və ya qrammatikləşmiş vahidlərin əlamətidir. Ona görə ki, qrammatikləşmiş vahidlər nominativ mənə əsasında meydana çıxan qrammatik mənədir. Onlar hansısa konkret predmet və hadisələri deyil, o semantika əsasında formalaşan münasibətləri bildirir. Bu misalda “gəl” “gəlmək” feili əsasında formalaşan ədatdır, yəni bu ədatın semantikasi “gəlmək” feili ilə bağlıdır; onun marker mənası da bunun üzərində köklənir. Ona görə də Azərbaycan dilində “gəlmək” feilinin həm müstəqil (propozisional), həm də qeyri-müstəqil (qrammatik) mənası meydana gəlmişdir.

Diskursiv ədatların bir qismi ritorik sual səciyyəlidir; onlarda da seqmentlərə arası əlaqələnmənin sual forması mövcuddur:

“Dünyanın qulağı eşidir ağır,
O məhəl qoymayı, deyən, hər səsə.
Bir şair ürəyi neyləsin **axı**,
Bir qəlbi bir dünya eşitməyirsə?!” [6, s.53].

“Axi” ədatı ritorik səciyyəli sual markeri olaraq poetik dildə tez-tez müraciət olunur. Bu markerin diskusda fərqləndirici xüsusiyyəti onun rema mövqeyində bu funksiyanı yerinə yetirməsidir. Ümumiyyətlə, poetik dil diskursiv markerlərə daha çox açıqdır. Onların yerləşmə mövqeyi də poetik dilin qanunauyğunluqlarına nəzərən təhlil olunmalıdır.

Diskursiv ədatların bir qismi seqmentlərə arası əlaqələnmədə etiraz, inkar motivli olur; diskursun seqmentləri arasında əlaqələnmə də bu not üzərində köklənir. Məsələn:

“Mələk səs salmaqdan ehtiyat edirmiş kimi barmaqlarının ucunda gəlib, hələ istisi soyumamış şüşəni çıxartdı. Fitili yuxarı çəkib alışırdı. Otağa solğun bir işıq çilənəndən sonra ərinin üzünə baxmağa cəsarət etmədiyindən səssizcə kölgə kimi çəkilib qapının dalında əridi. Cahandar ağa papiros eşib müştüyə keçirdi, acgözlüklə papirosunu sümürə-sümürə otaqda gəzdikcə tüstü-duman evi bürüdü.

Kişini fikir gotürdü. Tez-tez “mənə sataşan kim olar?” – deyə özünə suallar verdi. “Bu, uşaq-muşaq işi deyil. Gələn oğru da deyildi. Oğru olsaydı tövləyə, ya da xalxala basqın edərdi, daha çöldəki otlara od vurmazdı. **Yox**, bu kimdirsə mənə sataşır. Bəlkə o gədədir, Şamxalın hayıfını məndən almaq istəyir? Yəni belə işə cürət edər? **Yox**, aqlım kəsmir. Gəmiçi Qocanın oğlunu qan ha örtməyib, belə qələt eləsin. İnanmıram. Yaxşı, bir hovurluğuna deyək ki, otu o yandırıb. Bəs Salatına gül-lə atan kim idi? Onda ki Şamxal məsələsi yox idi. Deyəsən burada ayrı əl var. Bəlkə... Cahandar ağa duruxdu. Mələyin əvvəlki ərini indiyə qədər yadına salmadığına, bu barədə təzə arvadı ilə bir kəlmə danışmadığına özü də təəccüb etdi. – Necə olub ki, bu mənim aqlıma gəlməyib? Onun kimliyini öyrənməmişəm. Elə o olacaq. Yoxsa heç kəs cürət edib mənim evimin həndəvərinə hərlənməz. Hələ bu kənddə indiyə qədər qabağımdan söz qaytaran olmayıb. İndi isə mənə sataşırlar. Elə bu, onun işidir. Görünür, hələ məni yaxşı tanımır” [4, s.103].

Verilmiş misalda “yox” ədatı diskursu iki bölümü arasında yerləşməklə onlar arasında etiraz, şübhə münasibətlərini ifadə edən marker rolunu oynayır. Bu xüsusiyyət diskursda, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, mühüm önəm daşıyır. Bəzən “yox” ədatı bağlayıcı ilə yanaşı gələrək markerlik funksiyasını daha da qabarıq nəzərə çatdırılır. Bu kompleksdə diskursun markerliyi intonasiyaca da fərqlənir və diskursda verilən informasiyanın anlaşılması, məntiqi dinləyici üçün də asanlaşır. Məsələn:

“Tapdıq gedəndən sonra evdə tək qalan Cahandar ağanın qəlbinə indiyə qədər duymadığı bir yalqızlıq kədəri çökdü. Kişi yanında isti və doğma bir nəfəsin olmadığını ilk dəfə duyub qüssələndi. “Təklilik yaman şeymiş” – deyə xəyalından keçirdi. Ona elə gəldi ki, obalar yaylaqdan köçüb gəlmiş, o isə yurdda tək qalmışdır. Nə bir səs var, nə də səmir. Sükutdan qulaq cingildəyirdi. “İki oğuldan biri yanında olmaya, axırda da nökrənin ümidinə qalasan, heç bundan da böyük dərd olarmı?” – deyə düşünən kişi qəhərləndi.

– Birini göndərmişəm oxumağa, o biri də ki, belə. Yanımda olsaydılar, bəlkə də bu işlər başıma gəlməzdi. Gərək Əşrəfin getdiyinə razı olmayaydım... **Amma yox**, oxumaq yaxşıdır. Qoy lap böyüsün, divan-dərə ilə yaxın olsun. Deyəsən, indiki zamanda bir yanını hökumətə söykəməsən iş keçməyəcək. Bəlkə elə Əşrəfin özünü pristavdan-zaddan qoydular. Onda həndəvərimə heç kəs hərlənə bilməz. Lazım gəlsə onu padşahın oturduğu şəhərə də göndərəm, tək fərasətli olsun. Bəlkə heç sözümə baxmadı? Şamxal kimi zaylıq elədi? **Yox**, elə şey olmaz. Əşrəf gərək mənim zənnimi itirməsin” [4, s.133]. Eyni markerin diskursda belə davamlı işlədilməsi müəllif dilinin üslub xüsusiyyətləri ilə də bağlı ola bilər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində diskursiv markerlər dünyanın digər inkişaf etmiş dillərində olduğu kimi informasiya verimində mühüm rol oynayır. Onlar diskursu təşkilədən, bütövləşdirən və informasiya verimində mətn pragmatikasının reallaşmasına kömək edən qrammatik vahidlərdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. MSB-də formal və semantik əlaqələr. – Bakı: Mütərcim, – 2012.

2. Cahangirov Fikrət. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi. – Bakı: Elm, – 2005.
3. Haqverdiyev Əbdürrəhim bəy. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. – Bakı: “Lider nəşriyyat”, – 2005. – 408 s.
4. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. – Bakı: “Şərql-Qərb”, – 2005. – 400 s.
5. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə tiplərinin sistemi. – Bakı, – 2001.
6. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. – Bakı: “Lider nəşriyyat”, – 2004. – 232 s.
7. Кибрик А.А. Лекция «Дискурсивные маркеры» 2009 г. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.philol.msu.ru/~otipl/new/main/courses/discourse/New/14-discourse-markers.pps> (дата обращения: 27.05.2013).
8. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва, Вып. 7. – 1978. – с.5-39.

Summary

Discourse Markers in Azerbaijani Language

The article deals with discourse markers in Azerbaijani language. It is noted that although the formal units of the text have been studied, discourse markers have not been studied in Azerbaijani language. Discourse markers are tools which assist the integration of discourse components depending on the purpose. Even the most complex, explicit and implicit ideas can be formed discursively with the help of markers. Studies conducted in this aspect allows us to conclude that the mentioned markers in the Azerbaijani language are as active as in other languages of the world, and used for intentionally conveying information in discourse.

Резюме

Дискурсивные маркеры в азербайджанском языке

В статье рассматриваются дискурсивные маркеры в азербайджанском языке. Здесь отмечается что, не смотря, что формальные единицы текста в азербайджанском языке изучены достаточно широко, дискурсивные маркеры не изучены на достаточном уровне. В зависимости от цели, дискурсивные маркеры являются вспомогательными инструментами, помогающими интегрировать компоненты дискурса. Даже самые сложные мысли могут быть сформированы явно и неявно с помощью дискурсивных маркеров. Исследование, проведенное в этом аспекте, позволяет сделать вывод о том, что упомянутые маркеры в азербайджанском языке так же активны, как и в других языках мира, и служат для целенаправленной передачи информации в дискурсе.

Rəyçi: prof. A.Y.Məmmədov

Laura Zərbəliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ DİL SİYASƏTİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, Azərbaycan türkcəsi, türk dili, dil siyasəti, dövlət dili, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*

Keywords: *the Azerbaijani language, the Turkic Azerbaijani language, the Turkic language, language policy, state language, Azerbaijan Democratic Republic*

Ключевые слова: *азербайджанский язык, азербайджанский тюркский язык, тюркский язык, языковая политика, государственный язык, Азербайджанская Демократическая Республика*

1. Giriş

Azərbaycanda dil siyasəti onun dövlətçiliyinin ayrılmaz hissəsidir. Azərbaycanda dövlətin dil siyasəti öz başlanğıcını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən götürür. Rusiya imperiyasının süqutundan SSRİ-nin tərkibinə daxil olduğu müddətə qədər (28 may 1918-ci il-28 aprel 1920-ci il) mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti türk (Azərbaycan) dilinin dövlət dili kimi inkişafında böyük işlər görə bilmişdi. Daha əvvəl Rusiya imperiyası dövründə burada ruslaşdırma siyasəti həyata keçirilmiş, tədris əsasən rus dilində aparılmış, Azərbaycan dilinin inkişafı üçün maneələr yaradılmışdı. Qonşu Gürcüstan və Ermənistan ilə müqayisədə Azərbaycanda ruslaşdırma siyasəti daha kəskin şəkildə aparılmış, Azərbaycan dilinin cəmiyyət həyatının əsas sahələrindən çıxarılması üçün ən müxtəlif addımlar atılmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti qarşısında duran əsas məsələlərdən biri kimi Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi məsələsi dövrün yeni siyasi-tarixi hadisəsi olmuşdur. Xalq Cümhuriyyəti dövründə dil siyasətinin formalaşması üçün, sözsüz, əvvəlki dövrlərdə formalaşmış milli ideologiya əsas olmuşdur. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov və başqaları öz yaradıcılıqları ilə milli şüurun oyanmasında böyük rol oynamış, Azərbaycan dilinin ədəbi, ictimai-siyasi, ideoloji mövqeyi uğrunda mübarizə aparmışlar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə Azərbaycan tarixində çox mühüm yeniliklər baş vermişdir – dünyəvi dövlət və dünyəvi təhsil tətbiq edilmiş, Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsində işlədilmiş, məktəblər milliləşdirilmiş, Azərbaycan dili fənni icbari fənn kimi tədris olunmağa başlamış, dövlət idarələrində kargüzarlıq Azərbaycan dilində aparılmışdır. Bu dildə dövrü mətbuat orqanları və teatr fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan dili orduda da dövlət dili kimi qəbul edilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, etnik müxtəliflik qorunub saxlanmış, burada yaşayan milli azlıqların və başqa xalqların nümayəndələrinin maraqları diqqətdən kənar qalmamışdır.

Dil sahəsində milliləşdirmə siyasətinin əsas mahiyyətini Azərbaycan dilinin daha əvvəl itirilmiş mövqelərinin bərpası və rus dilinin cəmiyyətin əsas sahələrindən sıxışdırılıb çıxarılması təşkil etmişdir. Lakin 1920-ci ildə Sovet Rusiyasının Azərbaycana istila etməsilə ölkə öz müstəqilliyini itirmiş və bununla da başlanmış bütün işlər dayandırılmışdır. Azərbaycan SSR-in bərqərar olması ilə Azərbaycanın dövlət dil siyasətində yeni dövr başlamışdır.

2. Təhsil sahəsində dil siyasəti

Dil siyasətinin həyata keçirilməsində təhsil sahəsi mühüm yer tutur. Cümhuriyyət bu sahəni ön plana çəkərək onu milli mənafeələrə uyğun prinsiplər üzərində qurmağa çalışmışdır. Türk (Azərbaycan) dilinin tətbiqi və məktəblərin milliləşdirilməsi ilə bağlı tənqidlərə, müəllim və dərs vəsaitlərinin çatışmazlıqlarına, hər cür narazılıq, irad və maneələrə baxmayaraq, Cümhuriyyət hökuməti Azərbaycan dilinin funksional inkişafında ciddi nailiyyətlər əldə edə bilmişdir.

Tanınmış etnolinqvist Y.Deşeriyevin hesablamalarına görə, Rusiya imperiyası dövründə Azərbaycan dili ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni və elmi həyatın 22 əsas sahəsindən yalnız 9-da tətbiq edilmişdir. Qalan sahələrdə isə rus dili hökm sürmüşdür. Lakin çarizmin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Azərbaycan dilinin funksional inkişafının qarşısını almaq mümkün olmamışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində baş vermiş köklü sosial-iqtisadi dəyişikliklər, kapitalist münasibətlərinin bərqərar olması, Azərbaycan millətinin formalaşması prosesi milli dilin funksional inkişafı prosesində ciddi dəyişikliklərə – onun tətbiq sahələrinin sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan dilinin dünyəvi təhsil sistemində tətbiqinin miqyası genişlənmiş, bu dildə mətbuat və teatr yaranmış, ədəbiyyat nəşr edilmişdir [1].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dili məsələsinə xüsusi diqqəti öz əksini onun 27 iyun 1918-ci il tarixində Azərbaycan dilini dövlət dili elan etməsi qərarında tapır. Bu qərar Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə Azərbaycanın ikiyə bölünməsindən sonra Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid ilk sənəddir [2, s.66]. Həmin qərara görə, bütün məhkəmələr, inzibati idarəçilik və digər sahələrdə vəzifə tutanlar Azərbaycan dilini lazimi səviyyədə öyrənməyə qədər hökumət müəssisələrində rus dilindən də istifadə edə bilərdi [1]. Dövlət dilini inkişaf etdirmək məqsədilə hökumət təhsil sahəsində bir sıra islahatlar həyata keçirməyə başlamışdır. Bu zaman təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi qarşıda duran əsas məsələlərdən olmuşdur. Milli azlıqların Azərbaycan dilini öyrənməsi üçün hətta kurslar təşkil edilmiş, bu məqsədlə maliyyə vəsaiti ayrılmışdı.

28 avqust 1918-ci il tarixində verilmiş qərara görə, 1) birinci dərəcəli bütün ibtidai məktəblərdə tədris şagirdlərin ana dilində aparılmalı və dövlət dili artırılmış həcmdə icbari şəkildə tədris edilməli idi; 2) ikinci dərəcəli ibtidai və orta məktəblərdə tədris dövlət dilində aparılmalı idi. Lakin ikinci dərəcəli ibtidai məktəblərin milliləşdirilmiş siniflərində tədris şagirdlərin ana dilində davam etdirilməli və 1918-1919-cu illərdə, lazım gələrsə, ondan sonrakı tədris ilində də həcmi artırılmış qaydada tədris edilməli idi; 3) orta məktəblərin erməni dilində (milliləşdirilmiş) tədris aparılan paralel şöbələri, habelə həmin məktəblərin hazırlıq siniflərinin rus dilində (milliləşdirilmiş) tədris aparılan paralel şöbələri ləğv edilməli idi;

4) həmin məktəblərin birinci, imkan olarsa, ikinci sinifləri milliləşdirilməli, tədris dövlət dilində aparılmalı idi. Bu siniflərdə dövlət dilini bilməyənlər üçün tədrisi rus dilində aparılan paralel şöbələr açılmalı idi. I-IV siniflərdə dövlət dili elə həcmdə tədris olunmalı idi ki, sonra bütün şagirdlər dövlət dilində təhsilə keçə bilsinlər; 5) orta məktəblərin V sinfindən başlayaraq tədris rus dilində aparılmalı idi. Xalq maarif naziri isə orta məktəblərin bütün siniflərində dövlət dilinin artırılmış həcmdə tədris olunmasına nəzarət etməli idi [1]. Cümhuriyyət hökumətinin bu qərarı ilə azərbaycanlı uşaqların ana dilində təhsil almaq hüququ qanuniləşdirilmiş oldu. Bununla həm də artıq milli ruhlu yeni nəslin yetişdirilməsi üçün geniş şərait yaradıldı.

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində də türk (Azərbaycan) dilinin işlədilməsinə diqqət yetirilirdi. Birinci Azərbaycan qadın gimnaziyasının nəzdində 1919-cu ilin oktyabrının 1-dən ilk türk uşaq bağçası fəaliyyətə başlamışdı. Burada istifadə edilən proqrama uşaq əl işləri, hesab, oyuncaqların hazırlanması, türk (Azərbaycan) dilində uşaq hekayələrinin oxunması və s. daxil idi [4, s.59]. Cümhuriyyət dövründə təhsilin tamamilə yenidən qurulması, maarif və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi milli özünüdərkini gerçəkləşməsi və xalqın mədəni yüksəlişi üçün zəmin yaratmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər naziri Behbud xan Cavanşir "Azərbaycan" qəzetinə verdiyi müsahibədə bu qərar haqqında aşağıdakıları bildirmişdi: "Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar" [2, s.66]. Müxtəlif sahələrdə çalışmaq üçün Azərbaycan dilini bilən kadrların hazırlanması və ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin vahid dövlət dili kimi inkişaf etdirilməsi baxımından məktəblərin milliləşdirilməsi və Azərbaycan dilinin icbari şəkildə və artırılmış həcmdə tədrisi çox mühüm addım kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan hökuməti tədris işini milliləşdirərkən azsaylı xalqların uşaqlarının da mənafeyini nəzərə almışdı. Hökumətin 7 sentyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə sinifdə başqa millətdən olan şagirdlərin sayı 10 nəfərdən az olmadıqda onlara öz dillərində ilahiyyat və ana dili dərsləri keçilməli idi. Lakin məktəblər milliləşdirildiyi üçün Azərbaycan dilini bilməyən çoxlu uşaq təhsildən kənar qalırdı. Ona görə də 13 noyabr 1918-ci il tarixində verilmiş yeni qərarla bir orta məktəbi olan şəhərlərdə rus bölməsinin də açılmasına icazə verildi. Eyni tipli bir neçə təhsil ocağının fəaliyyət göstərdiyi şəhərdə onların bir hissəsi milliləşdirilir, qalan hissəsində təhsil rus dilində aparılırdı. Bu məktəblərdə Azərbaycan dili məcburi fənn kimi tədris olunmalı idi. Həmin qərarla azərbaycanlı uşaqlardan yalnız milliləşdirilmiş və ya milliləşdirilməsi nəzərdə tutulan məktəblərdə təhsil almaq tələb olunurdu [2, s.73]. Maarif Nazirliyinin 8 noyabr 1919-cu il tarixli sərəncamı ilə milli fənlərin tam həcmdə tətbiqinə qədər sinifdə erməni şagirdlərin sayının 15-dən az olmadığı halda onlar üçün erməni dilinin tədrisinin təmin edilməsi, sayı az olduqda isə qrup məşğə-

lələrinin müəyyənləşdirilməsi təklif edilirdi. Bundan başqa, şəhər idarəsinin qərarına uyğun olaraq, erməni məktəblərinin erməni dili müəllimləri üçün onların ana dilində tədris etmək hüququnu müəyyənləşdirən xüsusi komissiyalar yaradılmışdı [4, s.44]. Bakıda yaşayan polyak, gürcü və alman koloniyalarının öz dillərində məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəbləri əsasən milli cəmiyyətlər maliyyələşdirirdi. Maarif nazirinin icazəsi ilə Bakı lüteran pıxodunun ikisınıfli məktəbi tədris alman dilində aparıldığı ali məktəbə çevrilmişdi [4, s.45]. 1920-ci il məlumatına görə, respublika əhalisinin 68,8 faizini Azərbaycan türkləri, 21,7 faizini ermənilər, 7,5 faizini ruslar, 0,54 faizini gürcülər, 0,97 faizini yəhudilər, 7,09 faizini digər millətlər təşkil etmişdir [5, s.64]. 1919-20-ci tədris ilində Azərbaycanın orta məktəblərində təhsil alan 9611 nəfərdən 3115 nəfəri azərbaycanlı, 6496 nəfəri başqa millətlərin nümayəndələri olmuşdur [2, s.74]. Bütün bunlar Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan xalqının tolerantlıq ənənələrinin davam etdirildiyini, milli azlıqların mədəni-maarif ehtiyaclarının ödənməsi üçün təşəbbüs göstərildiyini, hökumətin diqqətindən kənar qalmadığını göstərir. Burada digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də milli mənafələrin ahəngdarlığı gözlənməmiş, etnik müxtəlifliyə hüquq bərabərliyi çərçivəsində münasibət göstərilmişdir.

Cümhuriyyət hökumətinin təhsil sahəsində apardığı dövlət dili siyasəti məktəb təhsili ilə məhdudlaşmır. Hökumətin göstərdiyi səylər nəticəsində Azərbaycan dilinin ali təhsil səviyyəsində də tədrisinə başlanılır. 1919-cu ilin 1 sentyabrında Azərbaycanda fəaliyyətə başlamış ilk universitetdə – Bakı Dövlət Universitetində tədrisin rus dilində aparılması və bütün fakültələrdə Azərbaycan dilinin icbari fənn kimi tədris olunması üçün göstəriş verilmişdi. Universitetdə tədrisin rus dilində aparılması bəzilərinin oranın ruslaşdırma ocağı olacağını düşünməyə vadar edilirdi. Onlar kadrlar olmayana qədər, orta məktəblərin milliləşdirilməsi başa çatmayana qədər universitetin açılmasını doğru hesab etmiridilər. Digərləri isə bir universitetin fəaliyyət göstərməsi naminə tədrisin müvəqqəti olaraq rus dilində aparılmasının və təcridən milliləşdirilməsinin və türkləşdirilməsinin tərəfdarı idi.

Universitetin təsisi əleyhinə əsassız iddiaları rədd edən F.X.Xoyski, N.Yusifbəyli, R.Qaplanov, H.Şahtaxtinski, M.Ə.Rəsuzadə kimi mütərəqqi və uzaqgörən ziyalılar müsəlman Şərqiində ilk Avropa tipli ali məktəbin əsasının qoyulmasına nail ola bildilər [2, s.202].

Hökumət məktəb dərsləklərinin hazırlanmasına və nəşrinə də böyük diqqət ayırırdı. Bununla yanaşı, təhsil müəssisələrində kadr və tədris vəsaitləri çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün Türkiyədən müəllimlər dəvət edilir, türk dilində dərsləklər alınır [2, s.74]. Təhsil milliləşdirildiyindən Azərbaycan dilini mükəmməl bilən pedaqoqlara və təhsil alanlarda vətənpərvərlik hissini oyatmaq üçün Azərbaycan dilində milli ruhlu dərsləklərinin hazırlanmasına ehtiyac yaranmışdı. Savadsızlıqla mübarizə aparmaq və təhsil səviyyəsini qaldırmaq üçün hökumət bütün qüvvələrini səfərbər etmişdi. Yalnız məktəb və bağçalar deyil, pedaqoji kurslar, Azərbaycan dili kursları, texniki axşam kursları, oxu dərnəkləri və kitabxanaların açılması üçün təşəbbüs göstərilirdi.

Yaşlılar arasında savadsızlığın ləğv edilməsi də hökumətin həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri idi. 1919-cu ilin 15 sentyabrından Bakı, Gəncə, Şuşa, Nuxa, Zaqatala və Qazaxda yaşlılar üçün üç bölmədən ibarət Azərbaycan dili kursları fəaliyyətə başladı. Birinci bölmə Azərbaycan dilini və yazmağı tamamilə bilməyənlər, ikinci bölmə dili bilən, lakin yazmağı bilməyənlər, üçüncü bölmə isə dili və yazmağı bilib xüsusi terminləri, Azərbaycan dilində dərs demək üsulları və vasitələrini öyrənmək istəyənlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bundan əlavə, milli məktəblər üçün xüsusi müdərris kurslarında Azərbaycan dilinin tədrisi qaydaları öyrədilirdi [2, s.76]. Xalq Maarifi Nazirliyinin 1918-ci ilin dekabr ayında keçirilmiş iclasında kəndlərdə sakinlər üçün oxu dərnlərinin təşkil edilməsi əsas məsələ kimi qaldırılmışdı. Bu dərnlərdə türk (Azərbaycan) dilində yazılmış və digər dillərdən tərcümə edilmiş əsərlərin təbliği və əhalinin maarifləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bundan başqa, məktəblilər üçün kitabxanaların yaradılması və türk (Azərbaycan) dilində jurnalların nəşri məsələləri də müzakirəyə çıxarılmışdı [4, s.67].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təhsil sahəsində ciddi işlər görmüş, milli şüurun inkişafına əsaslı təsir göstərmiş, maarifçilərin uzun illər təbliğ etdikləri fikirləri həyata keçirmişdir. Təhsil sahəsində tətbiq edilmiş müntəzəm tədbirlər müsbət nəticələrə gətirmiş, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafına təkan vermişdir. Cümhuriyyət hökumətinin maarifin inkişafı üçün geniş tədbirlər planı olsa da, Cümhuriyyətin süqutu bu planın həyata keçirilməsinə mane olmuşdur.

3. Digər sahələrdə dil siyasəti

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi istifadəsini təmin etmək məqsədilə görülmüş tədbirlər yalnız təhsil sahəsi ilə məhdudlaşmamışdır. Bu tədbirlər dövlət dilinin dövlət idarələrində, mətbuatda, orduda və başqa sahələrdə istifadəsini də əhatə etmişdir.

Azərbaycan dilinin sözün əsl mənasında dövlət dili kimi işlənməsi təcrübəsi öz əksini geniş şəkildə ilk dəfə Azərbaycan Parlamentinin dilində tapmışdır. Dövlət idarələrində müəyyən müddət ərzində rus dilinin işlənməsinə də icazə verilməsi Parlamentə aid deyildi. Ona görə də Parlamentdə dillərin işlənməsi məsələsi qanunverici hakimiyyətin, Parlament üzvlərinin öhdəsinə buraxılmışdı. Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Yerli olmayan Parlament nümayəndələri çıxışların rus dilində olmasını təklif etdikdən sonra Parlamentin iclaslarının birində bu məsələ ayrıca müzakirə olunmuş və bu xüsusdə qərar qəbul edilmişdi. Həmin qərarla Parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin rus dilində çıxış etmələri məqbul hesab edilmişdi. Bununla belə, rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi. Dövlət dilində olmayan sənədlərin üstündə Parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev adətən “Ərizə türkcə lisanında olmadığı üçün əncamsız qalır” dərkənarı qoyurdu [2, s.67]. Məməd Əmin Rəsulzadə parlamentə göndərilmiş teleqrafların iclaslarda səsləndirməzdən əvvəl Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsini təklif etmişdi [3, s.304]. Başqa sözlə, parlament Azərbaycan dilini de-fakto dövlət dili səviyyəsinə gətirə bilmişdi. Eyni zamanda rus, erməni, yəhudi və digər xalqların təmsilçiliyini özündə cəmləmiş parlament bu xalqların nümayəndələrinə

dövlət dilində çıxış etməməsi üçün güzəştə getmişdi. Polietnik Azərbaycan multi-kulturalizmi ənənələrinə sadıq qalaraq, milli xalqların və azlıqların sərbəstliyi üçün bütün sahələrdə şərait yaradılmışdı. Ümumiyyətlə, Cümhuriyyət hökumətinin dil ilə bağlı qərarları sonrakı dövrlərdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdı.

Parlamentdə istifadə edilmiş yazılı dil ilə şifahi nitq arasında ciddi fərq olmuşdur. Şifahi nitqdə sərbəstliyə imkan verilmişdir. İclasların gedişi və protokollardakı remarkaların dili də xeyli sadə olmuşdur. İclaslarda dil etiketi gözlənməmiş, kobud, qəzəbli müraciətlərə, hədələrə imkan verilməmişdir [2, s.67]. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan dilinin rəsmi üslubunun həm şifahi, həm də yazılı şəkildə işlənməsi dilin həmin dövrdə rəsmi üslubun tələblərinə cavab verməyə qadir olduğunu göstərir. Rəsmi üslubda istifadə olunmuş şifahi nitq öz əksini Parlamentin iclaslarında edilmiş çıxışların mətnlərində tapır. Bu çıxışlarda Türkiyə türkcəsi üçün xarakterik sözlər də geniş şəkildə işlənmişdir.

Stenoqrama alınmış nitqlərdən görüldüyü kimi, burada *şu, iştə, həpimiz, kəndi, şimdi, köy, bulunmak, əfəndi* kimi sözlər işlənmişdir. Morfoloji əlamətlərdən isə onlar təsirlik halda *-yü (məsələyi)*, indiki zaman formasında *-yor (alıyor)*, əmr formasının birinci şəxsinin təki və cəmində *-im² (bakalum)*, feilin birinci şəxsin cəmində *-z* ünsürlərinə (*bilməriz*) müraciət etmişlər [3, s.317].

Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti dövründə Milli hökumətin mənafeyini müdafiə edən, ona qarşı çıxan və özünü bitərəf adlandıran və müxtəlif dillərdə nəşr edilən dövrü mətbuat orqanları fəaliyyət göstərmişdir. Ölkədə ideoloji mübarizənin bütün ağırlığı mətbuatın üzərinə düşmüşdür. Mətbuat milli-ictimai fikrin və azadlıq ideyalarının oyanışında, milli özünüdərkini təşəkkülündə, azərbaycançılıq ideyasının təbliğində müstəsna rol oynamışdır. Dövrü mətbuat Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunduğu sahələrdən olmuşdur.

“Al bayraq”, “Zəhmət sədasi”, “Azərbaycan fəqərəsi”, “Bednota”, “Raboçaya pravda”, “Qolos truda”, “Məşəl”, “Oktyabr inqilabı” kimi qəzet və jurnallar Azərbaycan və rus dilində nəşr edilmişdir. Bakıda yerli bolşeviklərlə bir mövqedə dayanan və Azərbaycanda Milli hökumətə müxalif olan “Bakinets”, “Bakinskaya jizn”, “Bakinskiy raboçiy”, “Bakinskoye slovo”, “Bakinskoye utro”, “İskra”, “Nabat”, “Naşa jizn”, “Proletariy” qəzet və jurnalları rus dilində buraxılmışdır [2, s.71].

AXC-nin dövlət, ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatını əks etdirən “Azərbaycan” qəzeti Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunmuşdur. Dörd səhifəlik qəzetin iki səhifəsi Azərbaycan, iki səhifəsi rus dilində buraxılmışdır [2, s.70]. Burada həm rəsmi sənəd dili, hökumətin əmr və qərarları cəmiyyətə çıxarılır, həm siyasi, ticari və başqa məzmunlu elan və reklamlar əks olunur, həm də bədii, ədəbi-tənqidi yazılar və publisistik üslubda materiallar çap edilirdi. Qəzetin publisistik üslubu ədəbi dilin həm leksik zənginliyini, qrammatik mükəməlliyini, həm də qrammatik normasını göstərirdi. Bu dil nümunələri dövlət dilinin ictimai dəyərini nümayiş etdirir, onu təbliğ edir, geniş mənada ədəbi dilin inkişafına yardım etməklə ədəbi dilin normasını möhkəmləndirirdi [3, s.319]. Mətbuat bir tərəfdən ədəbi dili cəmləyir, kamil norma yaradır, bu normanı tətbiq edib məcburiləşdirir, sabitləşdirir, oxucu kütləsinə çatdırıb təbliğ edir, digər tərəfdən, bir-iki orqan istis-

na olmaqla, ədəbi dili xalq dili materialına yaxınlaşdırır, əcnəbi ünsürlərə qarşı ardıcıl mübarizə aparırdı [6, s.542]. Bu dövrün ədəbi dil normalarının formalaşdırılmasında jurnalistlərlə yanaşı, ədiblər və ziyalılar da iştirak etmişdir. Ədəbi dilin müəyyənləşməsində xalq danışığı dilinin iştirak edib-etməməsi ilə bağlı qızğın mübarizə olmuşdur. Burada ədəbi dilin xalq dilinə yaxın olmasının tərəfdarları, ədəbi dilin saflığının xalq dili ilə “çirkənlənməsinə” qarşı çıxanlar və osmanlı türkcəsinin istifadəsinə üstünlük verənlər var idi. Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nemanzadə və başqaları Azərbaycan dilinin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda mübarizə aparmışlar. Mollanəsrədinçilər, füyuzatçılar, şlaləçilər və başqaları arasında ədəbi dil bərədə fikir ayrılıqları olmasına baxmayaraq, onlar ədəbi dilin təkmilləşməsinə böyük töhfə vermişlər. Cümhuriyyət hökumətinin əksər ziyalıları mətbuat vasitəsilə rus dilinin də geniş istifadəsinə qarşı çıxmış, Azərbaycan dilinin hüquqları uğrunda mübarizə aparmışlar. Cümhuriyyət dövrünə qədər Azərbaycan dilində rəsmi sənədlər nadir hallarda tərtib edilmişdir. Məhz Cümhuriyyət dövrünün rəsmi sənədləri rəsmi üslubun inkişafına təkan vermişdir.

Dövlət sənədlərinin, rəsmi dövlət qəzetinin, parlamentdə çıxışların dili ədəbi dil tariximizin ilk təcrübəsi olmuşdur. Bu təcrübə Azərbaycan türkcəsinin mükəmməl dövlət dili kimi sonrakı inkişafına şərait yaratmışdır. Dilin mükəmməlliyi həm də onun bədii üslub dolğunluğu, semantik zənginliyi və qrammatik çevikliyi ilə bağlıdır. Bədii üslubun Cümhuriyyət dövründə də üslublar sistemində və üslubların müasirləşməsi prosesində xüsusi yeri vardır. O, digər üslublarla müqayisədə xalq dili ilə daha bağlı olduğundan dövlət dilinə ən etibarlı dayaq olmuşdur [3, s.325]. Bu dövrdə ictimai-siyasi həyatın gərginliyi, tez-tez baş verən hadisələr ədəbi dilin mənzərəsinə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərmişdir. Ədəbi dil ardıcıl surətdə xalqın məişətinə yaxınlaşmış, ictimai-siyasi proseslərə qoşulmuş, mübarizə vasitəsinə çevrilmişdir. Milli oyanış, ilk milli parlamentin meydana çıxması, müstəqil dövlət quruculuğu ədəbi dilin xarakterinə, məzmununa müəyyən demokratizm, millilik gətirmişdir [6, s.541].

Təhsildə aparılmış islahatlar, mətbu vasitələrinin çoxalması və orada müxtəlif ictimai fikirlərin ifadəsinə geniş yer verilməsi, teatr fəaliyyəti Azərbaycan ədəbi dilinin sürətli inkişafını təmin etmiş, onun funksional imkanlarının genişlənməsinə böyük təsir göstərmişdir.

1918-20-ci illərdə Bakı, Gəncə, Şuşa, Tiflis, İrəvan və başqa mədəni-inzibati mərkəzlərin qəzet və jurnalları yalnız Azərbaycan-türk dilində deyil, rus, gürcü, yəhudi, erməni, polyak, fars, alman və başqa dillərdə də nəşr edilirdi. Milli hökumətə qarşı qatı düşmənçilik mövqeyindən çıxış etmiş “Artsax”, “Aparaj” və s. qəzet və jurnallar erməni dilində çap olunurdu [2, s.70]. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan 17 ay sonra “Mətbuat Nizamnaməsi”nin qəbulu ölkədə mətbuatın inkişafı üçün bütün maneələri aradan qaldırmış, mətbuat azadlığının həyata keçirilməsini reallaşdırmışdı. Ş.Hüseynovun hesablamalarına görə, 1918-1920-ci illərdə ölkədə fəaliyyət göstərmiş 150-yə yaxın mətbu orqanının 60-dan çoxu Azərbaycan, 70-dən çoxu rus, təxminən 14-15-i isə digər dillərdə çap

olunmuşdur [5, s.350]. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dövlət statusu alınmasına baxmayaraq, Cümhuriyyət hökuməti digər xalqların dillərinə də qayğı ilə yanaşmış, onların öz dillərində mətbuat orqanlarının fəaliyyət göstərməsi üçün geniş şərait yaratmışdır.

1919-cü ilin martında Nazirlər Şurasının Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin yaradılması haqqında qərarı Cümhuriyyət hökumətinin Azərbaycan dilinin daha geniş tətbiqi sahəsində atdığı addımlardan biri olmuşdur. Bu qərarı yalnız 1920-ci ilin martında həyata keçirmək mümkün oldu [4, s.70-71]. Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin (AZƏRTAC) fəaliyyət göstərdiyi qısa müddət ərzində, o, Azərbaycanın dünyaya açılan informasiya pəncərəsi olmuşdur. Ayrı-ayrı illərdə müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərmiş bu agentlik Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra özünün tarixi adını (AZƏRTAC) bərpa etmişdir.

Ana dilinin istifadəsinə Cümhuriyyət ordusunda da xüsusi əhəmiyyət verilməyə başlanmışdı. Burada danışmaq və kargüzarlıq dili kimi Azərbaycan dilinin istifadəsi haqqında qərar verilmişdi. Əsgərlərin rusdilli zabidlərin əmrlərini çətinliklə başa düşməsi orduda bu qərarı zəruri etmişdi.

1918-ci ilin 27 dekabrında AXC hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun əmri ilə Azərbaycan dili orduda dövlət dili kimi qəbul edilmişdi. Hərbi nazir orduda xidmət edən, lakin dövlət dilini bilməyən zabidlər qarşısında bir ay müddətində ən azı komanda bildirən sözlərin azərbaycanca qarşılıqlarını öyrənməsi və Azərbaycan dilində komanda verməsi tələbi qoymuşdu. Bu tələbi yerinə yetirə bilməyən zabidlər dərhal ordudan xaric edilməli idi. Azərbaycan dilinin öyrədilməsi və savadsızlığın ləğvi üçün orduda müvafiq kurslar yaradılmışdı. Bu kursların aparılmasına təcrübəli mütəxəssislər cəlb edilmişdi. Hökumət 1919-cu ilin 11 fevralında Azərbaycan milli ordusunda dövlət dilində süvari qoşunları nizamnaməsinin təsdiqinə dair qərar qəbul etmişdi [2, s.76]. Mehmandarov bu addımı hərbi qulluqçularda vətənə, xalqının tarixi keçmişinə, ana dilinə bağlılığı artırmaq məqsədilə atmışdı. Buna uyğun olaraq əsgər və zabidlərin lazımi ədəbiyyatla təmin olunması və mütaliə üçün şərait yaratmışdı.

4. Əlifba islahatları

Ərəb qrafikalı əlifbanın latın qrafikalı əlifba ilə əvəz edilməsi ideyasını XIX əsrin 60-cı illərində M.F.Axundzadə irəli sürmüşdü. Bu məsələ XX əsrin əvvəllərində dəfələrlə müzakirə edilsə də, onun reallaşdırılması üçün praktik addımlar yalnız 1918-ci ildə atılmışdır. Cümhuriyyət dövrünün ziyalıları xalqın sürətlə maariflənməsi naminə Azərbaycan türkcəsinin səs sisteminə uyğun olmayan, öyrənilməsi çətinlik yaradan əski əlifbadan latın əlifbasına keçid üçün təşəbbüs göstərmişdilər. Bu hətta onlarla əski əlifbanın tərəfdarları arasında qızğın mübarizəyə gətirib çıxarmışdı. Əski əlifbanın tərəfdarları haqlı olduqlarını müqəddəs kitabın bu əlifba ilə yazıldığını və yeni əlifbaya keçidin xalqın öz zəngin mənəvi sərvətlərindən ayrı düşməsinə gətirib çıxaracağı ilə əsaslandırirdılar.

1919-cu ildə Xalq Maarifi Nazirliyi yanında ərəb əlifbasının islahatı üzrə xüsusi komissiya yaradılmışdı. Əlifba islahatı ilk növbədə maarifçilik, xalq təhsilinin milliləşdirilməsi sahəsində bilavasitə hökumətin qarşısında duran vəzifələrin

həyata keçirilməsinə xidmət etməli idi. Komissiyanın hazırladığı bir neçə əlifba layihəsindən Abdulla bəy Əfəndizadənin variantı bəyənilmiş və yeni əlifba üçün əsas kimi qəbul edilmişdi. A.Əfəndizadə əlifba islahatı, xüsusilə latın əlifbasına keçidin zəruriliyi ilə bağlı yazdığı “Son türk əlifbası” adlı dərsliyində ərəb və latın əlifbalarını müqayisə edərək, birincinin ana dilimizə uyğunsuzluğunu, ikincinin isə daha münasib olduğunu zəngin dil faktları ilə əsaslandırmışdır [2, s.340].

Cümhuriyyət Hökumətinin digər sahələrdə göstərdiyi təşəbbüslər kimi əlifba islahatı da Sovet istilasına nəticəsində yarımçıq qalmışdır. Ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid yalnız 1923-cü ildə reallaşa bilmişdir. Lakin əski əlifbadan da hələ istifadə olunurdu. 1929-cu ildə isə Sovet hökumətinin ərəb əlifbasının istifadəsini qadağan etməsilə Azərbaycan SSR tamamilə latın qrafikasına əsaslanan əlifbaya keçmişdir. Həmin dövrdə əski əlifbanı unutturmaq məqsədilə ərəb əlifbası ilə yazılmış kitabların yandırılması kampaniyaları da keçirilmişdir.

5. Nəticə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın milli oyanışı və dirçəlişi prosesinin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. 1918-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsilə Azərbaycan dilinin funksional inkişafı sahəsində mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilməsilə onun hüquqi bazası yaradılmış, dil sahəsində milliləşdirmə siyasəti həyata keçirilməyə başlamış və rus dilinin istifadəsi məhdudlaşdırılmışdır. Başqa sözlə, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi istifadəsi üçün geniş meydan açılmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi dil siyasəti nəticəsində dövlət idarələrində kargüzarlığın Azərbaycan dilində aparılmasının, təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsinin başlanmasına nail olmuşdur. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan dili icbari fənn kimi tədris olunmuş, Azərbaycan dilində mətbuat və teatr fəaliyyət göstərmiş, ədəbiyyat nəşr edilmiş, əlifba islahatları üçün təşəbbüslər göstərilmiş, milli orduda bu dilin istifadəsi təmin edilmişdir. Bununla yanaşı, ölkədə yaşayan başqa xalqların və milli azlıqların sosial-mədəni sahələrdə fəaliyyəti üçün lazımı şərait yaradılmış, ölkə ərazisində istifadə edilən digər dillər sərbəst işlənmə hüququ ilə təmin edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və Sovet istilasına məruz qalması ilə Azərbaycanda dil siyasəti də dəyişmişdir. Bununla belə, 1918-1920-ci illərdə aparılmış dil siyasəti Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dili. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. <https://web.archive.org/web/20100202075330/http://www.elibrary.az>
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı, 2004.
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı: Elm, 2012.
4. Məmmədov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət dövrünün etnik mənzərəsi və dil siyasəti. Bakı, 2012.
5. Niftiyev N. Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm. Bakı, 2015.
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2012.

Summary

Language Policy During the Period of the Azerbaijan Democratic Republic

After Azerbaijan gained independence on May 28, 1918, the Azerbaijani language was granted the status of the state language and its legal framework was established. It led the foundation for a new stage in the functional development of the Azerbaijani language. Linguistic nationalization was one of the government's priorities during that time. The purpose of the nationalization policy was to restore the lost position of the Azerbaijani language. The language started to be used in the government offices and a decree on the nationalization of educational institutions was adopted. By nationalizing education, the government was trying not to discriminate against the ethnic minorities living in the country.

Newspapers, magazines, and books were published, and plays were performed in Azerbaijani. Attempts were made to introduce the Latin script to the Azerbaijani language. Azerbaijani started to be used in the army. Nonetheless, the use of minority languages was not limited.

After the Red Army of Soviet Russia occupied the Azerbaijan Democratic Republic in 1920, the language policy changed. Nevertheless, the language policy implemented by the Azerbaijan Democratic Republic during its existence played an important role in the development of the Azerbaijani language even after its fall.

Резюме

Языковая политика в период азербайджанской демократической республики

Провозглашением Азербайджаном государственной независимости 28 мая 1918 года азербайджанскому языку был присвоен статус государственного языка, создалась его правовая база. Это событие положило начало новому этапу функционального развития азербайджанского языка. Национализация в языковой сфере была одним из приоритетных направлений государства в этот период. Суть политики национализации состояла в восстановлении утраченных позиций азербайджанского языка. В государственных органах началось ведение делопроизводства на этом языке. Было принято постановление о национализации образовательных учреждений. Национализируя образование, правительство старалось не ущемлять интересы этнических меньшинств, населяющих страну.

На азербайджанском языке издавались газеты, журналы, литература, ставились спектакли. Предпринимались попытки введения для азербайджанского языка латинского алфавита. Азербайджанский язык начал применяться и в армии. При всем этом не ограничивалось использование языков национальных меньшинств.

Оккупация Красной Армией Советской России Азербайджанской Демократической Республики в 1920 году проводимая языковая политика изменила свой курс. Однако языковая политика, проведенная Азербайджанской Демократической Республикой в период ее существования, играла важную роль в развитии азербайджанского языка и после её падения.

Rəyçi: fil.f.d.C.M.Babayev

Гюльбеніз Наджафова
Азербайджанский Университет Языков

О СРЕДСТВАХ РЕЧЕВОГО КОНТАКТА В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: немецкий язык, контактирующие слова, речевой этикет, отклики, приветствия, пожелания, извинения

Açar sözlər: alman dili, əlaqələndirici sözlər, nitq etiketi, cavablar, salamlamalar, arzular, üzrlər

Keywords: German, contact words, speech etiquette, responses, greetings, wishes, apologies

Язык невозможно представить себе вне его функции средства общения. В любом языке есть определенное количество слов и выражений, которые служат преимущественно для установления и поддержания контакта между говорящим и слушающим, и используются в обыденных ситуациях общения как стимулы для установления контакта, как отдельные реплики, высказывания, подтверждающие присутствие слушателя, выражающие его участие в разговоре.

За стереотипными жизненными ситуациями в социальном коллективе закрепляются стандартные речевые средства. В.Д.Девкин отмечает, что «прагматика речи требует практичности, легкости, предельной утилитарности применяемых средств. А это невозможно без экономии сил, без автоматизма, без совершенства языковой «техники». Применение одних и тех же клише облегчает эту задачу» [5, с.75]. Большую роль в том, как именно используются те или иные единицы общения, играют узус и речевой этикет, являющиеся наиболее употребительными формулами «речевого поведения» людей в том или ином языковом коллективе.

Среди многочисленных функций языка многими исследователями обоснованно выделяется функция установления и поддержания контакта между говорящим и слушающим, то есть функции общения в узком смысле этого слова [2; 7; 10]. Данную функцию в языке выполняет особый лексико-грамматический разряд слов, который называется контактирующими словами. Слова, словосочетания и выражения, служащие для установления и поддержания контакта между общающимися, включаются некоторыми исследователями, наряду с другими словами и выражениями, в различные по объему и составу группы, которые обозначаются терминами: коммуникативы [7, с.13], релятивы [6, с.97], клише [10, с.107], штампы-клише [5, с.25]. Термин «контактирующие слова», предложенный Б.П.Адрентовым [2, с.95], на наш взгляд, наиболее точно передает особенность данной лексико-грамматической группы слов. Несмотря на наличие исследований, уже имеющих в

этой области, большие колебания в определении объема данного лексико-грамматического класса слов и разноречивой терминологии свидетельствуют о недостаточной разработанности интересующего нас вопроса.

Разряд контактирующих слов численно невелик. Но слова, входящие в него, выполняют настолько своеобразную функцию в языке, что их право на особую рубрику в системе частей речи, очевидно. В грамматической классификации контактирующие слова могут быть включены в один ряд с междометиями и модальными словами. Прежде всего, к контактирующим словам относятся такие слова, которыми говорящий привлекает внимание к себе, а слушающий откликается на обращенную к нему речь: *Ja? Was? Nicht? He! Bitte? So? Wieso? Na! Hm?* и т.д. Сюда же входят и слова-приветствия: *Hallo! Morgen!*, прощания: *Tschüß! Adieu!*, извинения: *Pardon! Entschuldigung! Verzäihung!* и т.п. Их прямое назначение – поддержать контакт между общающимися членами коллектива, эмоциональная насыщенность, которая характерна для междометий. Следует подчеркнуть, что они нередко проникнуты полнейшим безразличием говорящего, произносящего эти слова. Контактующие слова не являются выразителями эмоций говорящего, они не выражают также и его волеизъявлений, однако, несмотря на это, некоторые лингвисты все же включают контактирующие слова в разряд междометий [3, с.593], а соотносимые с ними словосочетания и предложения в состав междометной фразеологии [9, с.159]. Поэтому выведение контактирующих слов за рамки класса междометий представляется целесообразным и необходимым.

С точки зрения происхождения, контактирующие слова очень разнородны. В основном, они включают незнаменательные и малознаменательные слова, осколочные формы разного происхождения, а также слова, омонимичные словам из других классов. Основанием для объединения контактирующих слов в один класс служат их общие значения стимула и реакции на предшествующую реплику или ситуацию, морфологическая неизменяемость, а также их специфическая синтаксическая функция. В класс контактирующих слов мы не включаем обращения типа: *Kollege! Frau! Herr! Du!*, так как в отличие от контактирующих слов они прямо или косвенно обозначают лицо, к которому обращается говорящий.

Данные единицы общения не обладают номинативной функцией, в окружающей нас действительности нет и реальных предметов, на которые они могли бы указывать, но несомненна их тесная связь с бытовыми ситуациями. В зависимости от типичных, стереотипных ситуаций, в которых контактирующие слова наиболее часто встречаются, можно провести функционально-семантическую классификацию однословных единиц общения. Предварительно отметим, что некоторые слова в силу их многозначности и употребительности в разных ситуациях подразделяются на несколько разрядов. Здесь выделяются следующие группы.

1. Слова-стимулы: *Ja? Was? Nicht? Eh! Heda! Hallo! Na!* Эти слова говорящий использует для того, чтобы вызвать собеседника на разговор, он

как бы дает знак, что хочет слышать ответную реакцию со стороны своего партнера. Эта группа слов служит для установления контакта между участниками коммуникативного акта.

2. Слова-отклики: *Was? Ja? Wieso? Hm? So? Aha? Tja, Und? Nanu! Bitte?* Эти слова выражают участие в беседе, выступают как ответные реплики на какие-то заявления партнера, размышление о чем-либо, только что оказанном. Слова-отклики *Und? Bitte?* имеют оттенок императивности, произнося их, говорящий как бы спрашивает: «А дальше что? Что ты (Вы) сказал (и)?», хотя его это и не особенно интересует. Это чисто формальные отклики.

3. Слова-приветствия: *Morgen! Tag! Mahlzeit! Freundschaft! Glückauf!* Каждое из этих слов употребляется в строго определенной ситуации, они не являются также универсальными и в отношении социального состава говорящих. Так, приветствие *Glückauf!* используется только горняками и геологами. Приветствие *Mahlzeit!* не ограничивает социального состава говорящих, но используется только в период от 11 до 14 часов дня, до и / или после обеда. *Freundschaft!* – приветствие используется преимущественно в официальной обстановке. *Hallo!* – приветствие, используемое подростками и студентами в общении друг с другом. По отношению к старшим это приветствие допустимо только в рамках семьи, но оно воспринимается как несколько небрежное, хотя и не грубое. Приветствия *Tag! Morgen!* являются усечениями (эллипсами) от известных и общеупотребительных формул *Guten Tag! Guten Morgen!* К.М.Абдуллаев так объясняет причину эллипсиса: «В тех случаях, когда определяемое в известной речевой ситуации однозначно предполагает какое-то определение, последнее может быть опущено, причем, оно как бы включается в семантику самого определяемого, становится элементом его значения» [1, с.73]. В результате эллипсиса происходит своеобразное семантическое стяжение распространенной формулы приветствия до одного слова с сохранением ее значения. В сокращенной форме использование этих приветствий ограничивается кругом коллег, близких знакомых, родственников. Слова-приветствия нередко используются и для прощания.

4. Слова-прощания: *Adieu! Tschüß! Tschau! Wiedersehen! Ahoi! Ade!* Все вышеназванные слова-прощания используются только в разговорной речи, они несколько фамильярны, некоторые являются устаревающими: *Ade! Valet! Adieu!* В качестве новых слов-прощаний распространены заимствования из итальянского – *Tschau!* и из английского – *Ahoi!* Они используются преимущественно студентами и школьниками. *Wiedersehen!* – эллиптический вариант формулы прощания *Auf Wiedersehen!*, встречается в речи хороших знакомых, приятелей, при наличии непринужденных отношений между говорящими. Эллиптический вариант содержит некоторый оттенок раскованности.

5. Слова-пожелания. К этой группе относятся также и «тосты». Сюда входят: *Prosit! Prost! Gesundheit! Mahlzeit! Horrido! Prösterchen!* Собственно конкретное пожелание в таких словах не имеет места. Это просто как бы

звуковые жесты, произнесение которых в определенных ситуациях обязательно. Тост-пожелание *Prosit!* используется самым широким кругом лиц, его более разговорная форма *Prost!* в условиях официального общения используется редко, а слово *Prösterchen!* применяется только в узком кругу, преимущественно лицами мужского пола. Тост *Horrido!* используется как профессиональный только в кругу охотников. Пожелание здоровья *Gesundheit!* встречается как реакция в тех ситуациях, когда кто-либо из присутствующих чихнул. Пожелание приятного аппетита *Mahlzeit!* Используется наряду с формулой *Guten Appetit!* в столовых, ресторанах, кафе непосредственно перед началом еды, а также в тех случаях, когда кто-либо должен встать из-за стола раньше других.

6. Слова-извинения: *Entschuldigung! Verzeihung! Moment! Pardon!*, многие из которых по форме совпадают с существительными, служат в речи в качестве извинения, но так же, как и другие единицы общения, они десемантизированы. В.А.Виноградов, считая формулы извинения междометиями, отмечает, что в этой функции слова, «превратившись в условное выражение вежливости, утратили свое первоначальное значение» [3, с.593]. Своеобразным извинением является, на наш взгляд, и единица общения *Moment!* Ее употребление является обязательным в тех ситуациях, когда слушающему по тем или иным причинам необходимо прервать речь, свою или партнера по разговору.

7. Слова-выражения просьбы: *Bitte!* Это единственное однословное выражение просьбы. Его частотность чрезвычайно высока, оно универсально и предписывается этикетом.

8. Слова-выражения благодарности: *Danke!* Так же, как и выражение просьбы *Bitte!*, выражение благодарности *Danke!* является нормативным выражением благодарности, предписываемым речевым этикетом.

Б.П.Ардентов справедливо отмечает, что слова, служащие для установления контакта между общающимися людьми, берутся из других морфологических категорий [2, с.97]. Так, слова-извинения *Entschuldigung! Verzeihung!* произошли от существительных, слова-выражения просьбы и благодарности *Bitte! Danke!* – от I лица единственного числа соответствующих глаголов. Слова, которыми слушатель сигнализирует о своей готовности воспринять обращенную к нему речь: *Aha, Hm* – от междометий, *So? Tja. Nanu!* – от частиц, *Was? Wieso?* – от вопросительных местоимений. Так, сравним в следующих примерах существительное в функции обстоятельства времени и контактирующее слово: *Man muß auch nicht unbedingt, wenn man einen Film oder ein Stück bereits kennt, seinem Nachbarn laut berichten, was ind nächsten Moment passieren wird* (К.Сmolka. Benehmen ist nicht nur Glückssache). “... denn die japanische Anlage wird ja mit einer indirekten elektrischen Widerstandsheizung gefahren. “Moment”, sagte ich, und blieb stehen. Das ist mir entgangen” (D.Noll.Kippenberg). В свою очередь, контактирующие слова даже при незначительном изменении интонации и речевой

ситуации могут переходить в класс междометий. Так, пожелание приятного аппетита *Mahlzeit!* Может выражать отрицательных эмоций. Сравним, например: *“Ich wollte ja nur sagen, dass wir ein bisschen mehr nachdenken sollten, bevor wir solche großen Worte in den Mund nehmen”*. *“So ist es! Mahlzeit!, Prost, sauft, ihr Helden!” Fliege setzte sich, er war betrunken”* (H.Weber. Bin ich Moses?). *“Wenn Sie’n Mann sind, dann ist Ihr Teekessel auch einer. Mahlzeit!”* (Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache).

Контактирующие слова почти всегда выступают в речи в качестве отдельных высказываний. Например: *Wilde vertiefte sich wieder in sein Protokoll. “Verzeihung”, fragte en sanft. “Wo stehen wir, welche Adresse?”* (D.Noll. Kippenberg). *“Du, Vati”. “Ja?” “Du sagst manchmal Sachen!”* (H.Weber. Bin ich Moses?). *Er musste aufstoßen und legte den Handrücken an den Mund: “Pardon!”* (D.Noll. Kippenberg). Мы используем для номинации контактирующих слов термин «высказывание», а не предложение, присоединяясь к точке зрения В.Г.Гака, который рассматривает высказывание «как функциональную единицу, равновеликую предложению, но отличающуюся от последнего тем, что анализ этой единицы не вскрывает ее общую абстрактную схему синтаксической организации, а показывает, как она связана с ситуацией, какими средствами и как эта последняя описывается» [4, с.352]. Чаше всего единицы общения встречаются в устной разговорной речи, но иногда «они включаются в прозаический текст как прямая речь персонажей, что, в свою очередь, стилизует разговор» [8, с.124].

Необходимо подчеркнуть, что знание особенностей употребления контактирующих слов важно для соблюдения как принципов речевого этикета, так и правил немецкой разговорной речи.

Литература:

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 284 s.
2. Ардентов Б.П. Контактные слова. Кишинев, 1955, с. 91-100.
3. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва: Высшая школа, 1972, 614 с.
4. Гак В.Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики. Москва, 1973, с. 349-373.
5. Девкин В.Д. Немецкая разговорная речь. Синтаксис и лексика. Москва, 1979, 254 с.
6. Земская Е.А. Русская разговорная речь. Лингвистический анализ и проблемы обучения. Москва, 1979, 239 с.
7. Киприянов В.Ф. Нечленимые предложения в современном немецком языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1968, 20 с.
8. Москальская О.И. Грамматика текста. Москва: Высшая школа, 1981.
9. Ордин И.Ю. К вопросу о специфике образной основы эквивалентных фразеологизмов // Вавилонская башня – 2. Слово. Текст. Культура. Чтения 2002-2009. Москва, 2009, с. 154-162.
10. Розен Е.В. О некоторых клише немецкой устной речи // Иностранные языки в школе, 1961, № 4, с. 107-113.

Xülasə **Alman dilində əlaqələndirici dil vasitələri haqqında**

Məqalədə müasir alman dilində nitq əlaqəsi vasitələri tədqiq edilir. Danışan və dinləyən arasında müəyyən hallarda əlaqə yaratmaq və onu dəstəkləmək funksiyalarını yerinə yetirən standart nitq vasitələri işlədilir. Danışanlar arasında əlaqə yaratmaq və onu dəstəkləmək üçün işlənən söz və ifadələr *kommunikativlər*, *relyativlər*, *klişelər*, *stamp-klişelər* terminləri ilə ifadə edilir. Bu sözlərin istifadəsində norma və nitq etiketi böyük rol oynayır. Əlaqələndirici sözlər danışanın hiss və həyəcanını ifadə etmir və onun iradəsini bildirmir. Bu sözlər üçün morfoloji formanın dəyişməzliyi və səciyyəvi sintaktik funksiya xarakterikdir. Məqalədə əlaqələndirici sözlərin müxtəlif qrupları müəyyən edilir: cavablar, salamlamalar, vidalaşmalar, arzular, üzrlər. Əlaqələndirici sözlərin bəziləri çoxmənalı olduğuna və müxtəlif hallarda işləndiyinə görə eyni zamanda bir neçə qrupa daxil olur. Əlaqələndirici sözlər əsasən ayrıca bir sözləm kimi çıxış edir.

Summary **About Speech Contact Means in German**

The research paper deals with the means of speech contact in modern German. In certain situations, standard speech means are used to perform the functions of establishing and maintaining contact between the speaker and the listener. These words and expressions are determined by the terms: communicative, relativistic, cliché, stamps-cliches. Speech etiquette plays an important role in the use of these words. The contacting words are not the expression of the speaker's emotion; they also do not express his will. These words are characterized by morphological immutability and specific syntactic function. Different groups of contacting words are distinguished: words for responses, words for greetings, words for farewell, words for wishes, words for apologies. Some words, due to their polysemy and the use in different situations, fall simultaneously in several categories. Contact words almost always act as separate utterances.

Rəyçi: prof. F.Y.Veysəlli

ƏDƏBİYYAT

İsmət Cəfərova
“Naxçıvan” Universiteti

QƏBİRİSTANLIQ POEZİYASININ LAYIQLI NÜMAYƏNDƏSİ TOMAS QREY

Açar sözlər: *Tomas Qrey, sentimentalizm, poeziya, elegiya, ölüm*

Keywords: *Thomas Gray, sentimentalism, poetry, elegy, death*

Ключевые слова: *Томас Грей, сентиментализм, поэзия, элегия, смерть*

XVIII əsr ingilis ədəbiyyatında mühüm yer tutan sentimentalizm cərəyanının əsas nümayəndələrindən olan Tomas Qrey öz yaradıcılığı ilə ədəbiyyat tarixində əbədiyaşar yer tutmuşdur. Şair 1716-cı il dekabrın 26-da Londonda anadan olub. 1727-ci ildə özəl Eton Kollecinə göndərilən Tomas Qrey orada təhsil aldığı müddətdə o dövrdə İngiltərədə mühüm dövlət vəzifələrində çalışan insanların övladları ilə yaxın və uzunmüddətli dostluq əlaqələri qurdu. 1743-cü ildə daxil olma tarixinin dəqiq bilmədiyimiz Kembric Universitetində mülki hüquq üzrə bakalavr dərəcəsi aldı. Ancaq gələcəkdə ingilis ədəbiyyatında əvəzsiz yer tutacaq şair heç vaxt aldığı hüquq ixtisası üzrə işləməsə də bu Tomas Qreyin gələcək yaradıcılığında mühüm izlər buraxmışdı və 1748-ci ildə “The Alliance of Education and Government” mövzusunda fəlsəfi şeir yazmağa başlaması aldığı təhsillə əlaqəlidir [1, s.30]

Tomas Qrey böyük potensiala sahib, bəlkə də, Avropada zəmanəsinin ensiklopedik savada malik olan fenomenal qabiliyyətli elm adamlarından biri idi. Tomas Qrey bir çox elmlərin incəliklərinə bələd idi. Fundamental biliklərə yiyələnmiş şair təbiətşünaslığın və mülki tarixin bütün bölmələrinə bələd idi və demək olar ki, İngiltərə, Fransa və İtaliyanın bütün tarixçilərinin orijinal əsərlərini oxuyub mənimsəmişdi. Şair həm də tərbiyəli, fəzilətli, humanist bir insan idi. 1771-ci ilin may ayında mədə xəstəliyinə tutulan Tomas Qrey xəstəliyinin irəliləməsi ucbatından 30 iyulda vəfat edir. Şair məşhur “Elegy Written in a Country Churchyard” şeirinin məkanı olan Stok Poqesdəki kilsəsinin həyatında sevimli anasının yanında dəfn edildi.

XVIII əsrin ortalarının ən görkəmli ingilis şairi hesab olunan Tomas Qrey neoklassik üslubdan sentimentalist üsluba keçidin əsas fiqurlarından biridir. Onun ədəbi irsi kəmiyyət etibarilə məhdud olsa da keyfiyyət baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün bu gün də öz bədii dəyərliliyini qoruyub saxlayır. Onun ilk şeiri “kiçik qurbanlar” olan məktəblilərin yaxınlaşan taleyi haqqında qəmgin mənəviyyatları ehtiva edən “Ode on a Distant Prospect of Eton College” idi. Bir neçə illik fasilədən sonra məşhur “Elegy Written in a Country Churchyard” şeirini yazmışdı. Onun “Pindaric” qəsidələri anlaşılmaz ifadələrin çoxluğu ucbatından tənqidə məruz qalmış və uğursuz olmuşdu. Kitabdakı “Pindaric” istilahi altında birləşdirilən “The Bard: A Pindaric Ode” və “The Progress of Poetry: A Pindaric Ode” qəsidələri haqqında fikir yürütmək üçün tarix və ədəbiyyatdan yetərli dərəcədə biliyi olmayanlar üçün bir qədər izahat verməyə ehtiyac duyulur. Tomas Qreyin qəsidələrində hadisələrin mahiyyətini anlatmaq üçün istifadə olunan ifadələr qiymətli daşlar və qızıl haşiyələrlə bəzədilmiş xalat kimi o qədər əzəmətlidir ki, bu ifadələrin fonunda hadisələrin mahiyyəti arxa plana keçir və oxucuda belə bir təəssürat yaradır ki, xalat özü olmasa belə, daş-qaş və bəzəklər göründüyü şəklini itirməyəcək. Bununla belə, şeirlər oxucuya enerji, ləyaqət və vüqarlılıq duyğuları aşılayır. Xarakterindən və əsərlərindən xoşlanmayan, yeri gəldi-gəlmədi onun əsərləri barədə ədalətsiz mühakimələr yürüdən İngilis yazıçısı Samuel Conson, Tomas Qreyin bu danılmaz keyfiyyətlərini qəbul etməyə və qiymətləndirməyə məcbur olur. “Həyatda o qədər başı ucadır ki, sanki yeriyəndə dabanı yerə dəymir. Sənəti də, mübarizəsi də belədir” [2, s.239].

Tomas Qreyin “Ode on the Death of a Favourite Cat, Drowned in a Tub of Goldfishes”, “Ode on the Spring”, “On the Death of Richard West” kimi şeirləri bu gün də təzəliyini və tərəvətini qoruyur. 1754-cü ildə onun yarımçıq qalmış qəsidə janrında yazılmış, Tomas Qrey yaradıcılığı kontekstindən yanaşıldıqda “fani-lik” anlamına gələn “Vicissitude” şeiri ölümündən sonra gündəlikdə tapıldı.

Tomas Qreyin nəsrilə yazdığı əsərlər də diqqətəlayiqdir. Bunlar onun səyahətləri zamanı olduğu yerlərdəki səhnələri təsvir edən məktublarının bir qismidir. Bu yazılarda onun üslub canlılığı, heyran olduğu təbiət gözəlliklərinin təsvirində nə dərəcədə iti gözlü və səxavətli olduğu aydın görünür.

O erkən Nors və Kelt əfsanələrindəki romantizmin mənşeyini araşdıraraq onlarda yoxsullara və məzlumlara rəğbətə səmimi və qətiyyətlə ifadə olunmasını və onların təbiətə münasibətində sözün müsbət mənasında səlflərininkindən daha irəli getdiyini əsaslandırır.

Tomas Qrey şah əsəri olan və ingilis ədəbiyyatında ən tanınmış və ən sevimli şeirlərdən biri sayılan “Elegy Written in a Country Churchyard” şeiri ilə yadda qalıb. Yunan mənşəli elegiya sözü adətən ölümlə əlaqələndirilən kədər və ya təziyədarlığın poetik ifadəsidir. Bu şeirlərdə yas tonu aydın sezilir və orta əsrlərdə şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış mərsiyə janrını xatırladır. Bu janr adətən bir əzizin – dostun və ya yaxının ölümünə yas tutmaq üçün yazılmış əsərlərdir. Həm şəxsi kədəri, həm də ümumbəşəri qayğıları özündə cəmləşdirib, xüsusi və ümumini, emosional və intellektualı birləşdirərək böyük poeziyanın sintezini ya-

radır. İngilis filosofu və tənqidçisi Samuel Teylor Koldricin “*Elegy is a form of poetry natural to the reflective mind.*” ifadəsi dilimizdə “Elegiya düşüncəli zəka üçün təbii olan şeir formasıdır” kimi səslənir [3, s.268].

Tomas Qreyin dostu və şair həmkarı Riçard Uestə ehtiram əlaməti olaraq yazdığı “*Elegy Written in a Country Churchyard*” adlı şeiri elegiyanın ən məşhur nümunələrindən biridir. Tomas Qreyin elegiyası Con Milton, Persi Biş Şelli, Alfred Tennison, Metyu Arnold və digərlərinin elegiyaları kimi mərsiyə və matəm mahınısı örnəyidir. Amma digər şairlərin elegiyalarındakı matəm subyektiv xarakter daşdığı halda Tomas Qreyin elegiyasındakı matəm motivləri obyektiv xarakterlidir. Tomas Qreyin dostu Riçard Uestin xatirəsinə ithaf olunmasına baxmayaraq şeir ümumilikdə ölümlə bağlı kədəri ifadə edir. Lakin o, ölümü, həyatın kədərini və insan həyatının müəmmalarını şəxsi karakterinin melanxolik aynasında əks etdirir. O, təmtəraqdan uzaq ömür sürən və dünyadan köçən potensial böyük insanları vəsf edir.

1768-ci ildə məşhur ingilis yazıçısı Lorens Sternin “*A Sentimental Journey Through France and Italy*” əsərinin çap olunması ingilis ədəbiyyatında yeni bir cərəyan olan sentimentalizm cərəyanının adının leksikonda yer almasına səbəb oldu. Çox vaxt elə olur ki hər hansı bir termin illər boyu yetişib formalaşan bir prosesinmi, hadisəninmi yekununu lakonik surətdə əks etdirmək şəklində üzə çıxır. Sentimentalizm termini də bu terminlərdən biridir.

Çox vaxt belə də olur ki, hər hansı bir yazıçı özü yazdığı bir əsərlə yeni bir ədəbi cərəyanın əsasını qoymasının fərqlində olmur. Tomas Qrey “*Elegy Written in a Country Churchyard*” əsərini yazanda sentimentalizm onun üçün tanış olmayan bir söz idi. Bununla bütün Avropada həssas qəlblərin öz tənhalığını təcəssüm etdirdiyi elegiya janrı dəb şəklinə düşdü. Qısa müddətdə Tomas Qreyin bu şeiri müxtəlif dillərə o cümlədən qədim latın və yunan dillərinə tərcümə olunmuşdu.

Yazılma səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Tomas Qrey əziz dostu Riçard Uestin xatirəsinə həsr etdiyi elegiyanı 1742-ci ildə yazmağa başlamışdı. 1749-cu ildə yekunlaşan şeir hər biri 4 misra olmaqla 32 bənddən ibarətdir. Birinci yeddi bənd axşamın düşməsinə təsvir edir. Əkinçi tarladan qayıdır. Aləm cismani anlamda qaranlığın, mənəvi-ruhani anlamda isə bu haqda fəlsəfi-sentimental düşüncələrə dalan şairin yürütdüyü mühakimələrin hökmü altındadır. Növbəti dörd bənd özünün məğrurluğu, şöhrəti və zənginliyi sayəsində sadə kənd qəbirlərinə küdurətlə yanaşan “təkəbbür qullarına” qarşı yönəlmişdi.

Let not Ambition mock their useful toil,
Their homely joys, and destiny obscure;
Nor Grandeur hear with a disdainful smile
The short and simple annals of the poor [4, s.75].

Bunun ardınca şair özünün əsas mövzusunə keçir. O, 12-23-cü bəndlərdə bu qəbirlərdə yatanların mənəvi yüksəkliyini və təvazökarlığını bəyan edən ifadələr işlədir. Sonra gözümüz önündə bu təvazökar naliyyəti anlaya bilən və onu tərənnüm edən şairin öz obrazı canlanır. Bu şairin mükafatı kəndlilərin təşəkkür dolu xatirəsidir.

Tomas Qreyin “Elegy Written in a Country Churchyard” şeiri böyük adamların deyil, sadə insanların ölümünə yönəldiyindən diqqətəlayiqdir. Kədərli ab-hava ilə qürub edən günəş şairi hər an hamının başına gələn ölüm haqqında düşünməyə təşviq edir. Varlı yaxud kasıb olmasından asılı olmayaraq hər kəs ölüm qarşısında acizdir. Sonra şairin düşüncəsinə belə bir fikir hakim kəsilir ki, qürur ömrün qısalığından qorunmaq üçün bir qalxan rolunu oynaya bilməz və uzunömürlülük naminə qürura etibar etmək mənasız cəhddir.

Şeir kasıblarla əlaqəli ölümün portretini andıran gözoxşayan alatoran qürubla təsvir olunan təbiət mənzərəsi ilə başlayır. Tarixən belə olub, belə də olacaqdır: kasıb öləndə heç nə hiss olunmur, dövlətli öləndə sanki dünya yerindən qopacaq. Hər səhər doğan günəşin batması sentimentalizmdə axirət həyatına qovuşmanın rəmzi kimi qəbul olunduğundan, doğulan hər bir varlığın bir gün ölümə məhkum olacağı qaçılmazdır. Bu mənada varlı ilə kasıb arasında heç bir fərq yoxdur. Buna görə də insan ömrü sağlam düşüncə ilə analiz edildikdə qürurlanmaq və ya öymək üçün heç bir əsas vermir.

Bu şeirdə həyat portretləri, yoxsulların vəziyyəti çox bariz şəkildə təsvir edilmişdir. Kasıb insanlar, istedadlı və ya təşəbbüskar olmuş olsalar belə cəmiyyətdə heç vaxt ciddiyyə alınmırlar. Cəmiyyət fərdləri potensialına görə deyil, maddi cəhətdən malik olduqlarına görə qiymətləndirir. Kasıb insanlar həmişə haqsız rəftara məruz qalırlar və bəziləri, xüsusən də yüksək zümrənin nümayəndələri kasıblarla hər cürə təması özlərinə rəva görmürlər.

Tomas Qrey bu elegiyasında kənddəki qəbiristanlığın təsvirini verir. Qəbiristanlıq həmişə yoxsulluq məngənəsində sıxılan kənd icmalarının sosial vəziyyətini əks etdirir. Kənd sakinlərinin ciddi cəhdlərinə baxmayaraq onlar özləri üçün vacib və dəyərli olan nəyəsə nail ola bilmirlər. Əsər boyu kasıblar ölümlə əlaqəli təsvir olunurlar: sanki onların həyatında doğulandan ölənə qədər digər nəzərə alınması bir şey yoxdur. Yoxsulların da həyatın ləzzətlərindən və dəbdəbələrindən həzz almaq, tanınmaq istəkləri şəklində anlaşılan yaşamaq ruhu bu şeirdə də təsvir olunur. Gündəlik həyatda o qədər hiss olunmasa da dost və ya qohum həsrətinin ölümqabağı güclənməsi şəklində təzahür edən sevgi və məhəbbət duyğusu bu şeirin əsas motivlərindən biridir. Bu şeirdə həmçinin yoxsulların təhsil alma və maariflənmə imkanları müzakirə mövzusunda daxil edilmişdir. Bu da şeirin 13-cü bəndində öz əksini tapmışdır.

But Knowledge to their eyes her ample page,
Rich with the spoils of time, did ne'er unroll;
Chill Penury repress'd their noble rage,
And froze the genial current of the soul [4, s.76].

Elegiya ümumiyyətlə düşünməyə və ya mühakimə yürütməyə imkan verən bir şeir forması hesab olunur. Onun subyekti müxtəlif ola bilər və buna görə də mühakimə yürüdərkən təkcə şeirin özü barədə deyil, həm də şairlə əlaqəli münasibət bildirmək lazımdır. Diqqət, nəyə və ya keçmişdə itirilmiş kimsəyə görə təəssüflənmək yaxud həyata keçməmiş gələcək arzusu kimi yoxluqlara yönəldilir. Elegiya predmetləri itirilmiş – keçmiş və ya olmamış – gələcək kontekstində təqdim

edir [5, s.45]. Elegiya, xüsusilə ölümə əlaqələndirilən mərsiyə və özündə kədər ifadələrini ehtiva edən şeir və ya mahnı olmaqla yanaşı eyni zamanda təkcə cismani ölümü deyil, həmçinin itki hissini ifadə etmək üçün istifadə olunan şeir və mahnıları da əhatə edir. Elegiyanın təsvir obyektini keçmişdə edilən hər hansı bir xoşagəlməz şey, acı təcrübələr və ya peşmanlıqdır. Bundan əlavə elegiyadan başqaları hər hansı bir bədbəxtliyə düşər olduqda dərddə şərik olmaq məqsədi ilə də istifadə edilə bilər.

Yuxarıda qeyd olunan fikirlər nəzərə alındıqda “Elegy Written in a Country Churchyard” şeiri sosial tənqid üçün ünsiyyət vasitəsi sayıla bilər. Tomas Qrey bu şeir vasitəsilə cəmiyyətin, xüsusi ilə də aşağı təbəqəli və ya tez-tez marjinal icmalar adlandırılan insanların üzləşdiyi problemləri ortaya qoyur. Yoxsulluq bu marjinal cəmiyyətin real mənzərəsidir və yoxsulluq əksər sosial problemlərə səbəb olur. Yoxsulluq insanların həyat keyfiyyətinin aşağı olması, qidanın məhdud adekvatlığı və keyfiyyəti, səhiyyə xidmətinin məhdud və aşağı keyfiyyəti, uşaqların qidalanması və təhsilin keyfiyyətinin aşağı olması da daxil olmaqla müxtəlif amillərlə şərtlənən problemdir. Sosial problemlər fərdlərin qayğısına qalmalı, cəmiyyətin və onun sosial təsisatlarının ayaqda qalmasını təmin etməli olan təməl sosial təsisatların tənəzzülünə fokuslanır [6, s.217].

Sözün geniş mənasında sosial problemlər cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin zəruri tələbatlarının məcmusudur. Belə ki, sosial problemlərin həmişə cəmiyyətin bütün yaradıcı kəsimlərini narahat edən məsələ olması və Tomas Qreyin “Elegy Written in a Country Churchyard” şeirinin müqayisəyə gəlməz dərəcədə populyarlıq qazanması ilə əlaqədar olaraq “Tomas Qrey” və “elegiya” ifadələri yanaşı səslənməyə başlamışdır.

Samuel Consonun Tomas Qrey haqqında bir qədər əvvəldəki qiymətləndirməsini ədalətli sayaraq şair haqqındakı fikrimizi onun bu sözləri ilə yekunlaşdırma bilərik: “Geniş mühakimə qabiliyyətinə malik idi, maraq dairəsi qeyri-məhdud idi, mühakimə qabiliyyətini daim inkişaf etdirməyə çalışırdı, sevmək lazım gələn yerdə sevgisi qeyri-məhdud idi, cəsarətliliyinə söz yoxdu və onu məmnun etmək çox az adama nəsis ola bilər”.

Ədəbiyyat:

1. Clark Sutherland Northup, PH.D. Essay and Criticism by Thomas Gray. London: D.C.Heath and Co., 1911. p 30.
2. Edward Albert. A History of English Literature. Revised by J. A. Stone. Oxford University Press. Fifth Edition. 2000. P 239.
3. S.T.Coleridge, Specimens of the Table Talk of the Late Samuel Taylor Coleridge (1835), vol 2, p.268.
4. Thomas Gray. Poems and Letters. London. Printed at the Chiswick Press.1879. p. 75-76.
5. Kennedy, David. Elegy. London and New York: Routledge, The New Critical Idiom.2009.Print. p.45.
6. Harry Blamires. A Short History of English Literature. Taylor & Francis e-Library, 2003. p.217.

Summary

Thomas Gray, a Worthy Representative of the Graveyard Poetry

“Graveyard poetry” was immensely popular in English literature in the eighteenth century. The main subjects for graveyard poets and writers obviously were death and bereavement. However, they used elements like a longing for the past times, sadness, fragile emotions, sorrow, temporariness of life, psychological battles. There are many poets and writers who identify themselves with graveyard poetry. Thomas Gray was one of the most important “Graveyard poets” of the eighteenth century. Although his literary achievements was small, he was the dominant poetic figure of the sentimental poetry. The poet is widely known for his “Elegy Written in a Country Churchyard”, published in 1751. The truth of life and death described in the poetic lines of this poem. This poem is a well-known and very successful example of a Graveyard poem.

Резюме

Томас Грей, достойный представитель кладбищенской поэзии

“Кладбищенская поэзия” была чрезвычайно популярна в английской литературе восемнадцатого века. Главными темами кладбищенских поэтов и писателей, несомненно, были смерть и тяжелая утрата. Однако в них использовались такие элементы, как тоска по прошедшим временам, грусть, хрупкие эмоции, скорбь, временность жизни, психологические баталии. Есть много поэтов и писателей, которые отождествляют себя с кладбищенской поэзией. Томас Грей был одним из самых важных “кладбищенских поэтов” восемнадцатого века. Хотя его литературные достижения были небольшими, он был доминирующей поэтической фигурой sentimentalной поэзии. Поэт широко известен своей «Элегией, сочиненной на погосте», изданной в 1751 году. В этом стихотворении в вольных поэтических строках рассказывается правда о жизни и смерти. Это стихотворение — хорошо известный и очень удачный пример стихотворения о кладбище.

Rəyçi: f.e.d.F.Xəlilov

METODİKA

Fəridə Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ YENİ YANAŞMALAR

Açar sözlər: qiymətləndirmə, danışmaq fəaliyyəti, dil bacarıqları, meyarlar

Keywords: assessment, speaking activity, language skills, criteria

Ключевые слова: оценивание, речевая деятельность, владения языком, критерии

Təhsildə keyfiyyətin təminatı vacib prioritetlərdən biri hesab edilir və təminatın əsas göstəricisi kimi qiymətləndirmə təlim nəticələrinin əldə olunması haqqında vacib məlumat bazası rolunu oynayır. Tədris prosesində qiymətləndirmə, tələbələrin ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək, onların irəliləyişlərini sənədləşdirmək və tədris prosesinin planlaşdırılmasında etibarlı mənbədir. Təqdim olunan məqalə ali pedaqoji təhsildə tələbələrin ingilis dilində şifahi nitq bacarıqlarının qiymətləndirilməsinə həsr edilib. Tədqiqat məqaləsi ingilis dilində şifahi nitqi təkmilləşdirilməsi və eyni zamanda qiymətləndirilməsində müxtəlif fəaliyyət və tapşırıqların növlərini araşdırır və onun tətbiqi metodiaksını izah edir. Buna əlavə olaraq, məqalədə danışmaq fəaliyyəti üzrə ölçü meyarlarını reallaşdıran test və tapşırıq nümunələri geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Tədqiqatın metodologiyası üzrə məlumatlar auditoriyada aparılan sorğu, yarı-strukturlaşdırılmış müsahibələr və müşahidələr vasitəsilə toplanmışdır. Məlumatları təhlil etmək və şərh etmək üçün hədəf qrupu ilə də müsahibələr aparılmışdır.

1. Giriş

Məlumdur ki, produktiv bacarıq kimi danışmaq və ya şifahi nitq vərdişləri sonda qazanılan ən uğurlu nəticədir. İngilis dilində danışmaq bacarıqlarının qiymətləndirilməsi tələbələrin bu dildə ümumi dil biliklərini əhatə edir və uğurlu kommunikasiya vasitəsinə çevrilir. Bu məqsədlə tələbələrin ingilis dilində danışmaq bacarıqları səviyyələrini müəyyən etmək dil bacarıqlarının qazanılmasında vacib prioritetlərdən biri hesab edilir. Aydın ki, təlimdə ingilis dilinin qazanılma səviyyəsi onun necə qiymətləndirilməsindən asılıdır. Eyni zamanda dilin qiymətlən-

dirilməsi bu dildə istifadəçinin dil biliyinin ölçüsü və tədris proqramı tələblərinin səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsinin etibarlı mənbəyidir. Şifahi nitqin qiymətləndirilməsi düzgün tələffüz və lüğətdən istifadə, qrammatik qaydaları qoruyan səlis nitqin (accuracy) işlədilməsi və ardıcıl ifadə etmə (fluency) bacarıqlarının formalaşmasında irəliləyişləri ölçür [1; 3; 4; 8].

1.2. Danışq dilinin qiymətləndirilməsində mövcud problemlər.

Son dövrlərdə aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, dilçi alimlər, J.Abedi, P.Qandara, G.Fulçer və Z.Qan öz araşdırmalarında ingilis dilinin tədrisində danışq fəaliyyətini adətən qiymətləndirilməyən sahələrdən biri kimi qeyd edirlər. Məlumdur ki, nitq tapşırıqları və fəaliyyətlərinin tətbiqi tələbələrin danışq zamanı irəliləyişlərini qiymətləndirmək üçün müəllimə geniş məlumatlandırma imkan yaradır. Belə olan halda, danışma fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi bir tələb kimi müəllim fəaliyyətini gücləndirir, eyni zamanda tələbələrə danışımağa motivasiya edir. Bu baxımdan, tədris proqramına ingilis dilində şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə imkan verən fəaliyyətlərin və nitq çalışmalarının daxil edilməsi çox vacib hesab edilməlidir. Əks halda, müəllimlər və tələbələr kurikulumun nəticələrinə nail olmaq üçün nə qədər birgə çalışsalar da, qiymətləndirmə üzrə məlumatlandırmaqda, tələbənin növbəti addımlarını izləmək mümkün olmur, irəliləyiş və nailiyyətlər yoxlanılmır və sonda çətinlik yaranır [5; 6; 7; 9].

Qiymətləndirmənin dil öyrənmə prosesinə güclü təsiri çoxlu sayda tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilmişdir. İngilis dilində şifahi nitq bacarıqlarının qiymətləndirilməsində bir çox çətinliklər əsasən dil biliklərinin tam mənimsənilməsi kimi qeyd olunur. Tədris prosesinin gedişindən məlum olur ki, dil bilikləri və bacarıqları üzrə qiymətləndiriləcək sahələrin müəyyən edilməməsi, dildə pragmatik davranışın zəif müşahidəsi, mədəni qərəzlərdən qaçınmaq, etibarlılığa nail olmaq və s. kimi problemlər müşahidə olunur. Məlumdur ki, danışq fəaliyyəti təlim prosesində həm müəllimin, həm də tələbələrin çox az hədəfləndiyi sahədir və bu bacarığın əldə olunmasının əsas oriyentasiyası son qiymətləndirməyə əsaslanır. Müəllimlər danışqda yaranan səhvlər üzrə konstruktiv qiymətləndirmənin aparılmamasını vaxt azlığı ucbatından əsaslandırırsalar da, əslində vəziyyət müəllimlərin bunun mexanizmini dərk etməməsi ilə aşkarlanır [6; 7]. Gündəlik fəaliyyətdə hansı sahənin tam, orta və natamam şəkildə əldə olunması elan edilmədiyi halda, tələbələrdən son nəticənin uğurlu olması tələb olunur. Bu hal, tələbələrdə təkrar səhvlərin baş verməsinə, səmərəli nitqin elementlərinə diqqət yetirməkdən xəbərsiz olmasına gətirib çıxarır. Davamlı olaraq qeyri-formal qiymətləndirməyə az yer verildiyindən qiymətləndirmə sistemi yalnız nailiyyət ballarına əsaslanır. Əslində danışq zamanı gözlənilən nəticənin əldə olunması üçün tələbələrə verilən tapşırıqların həllində korreksiyaedici rəylərin verilməsi bu uğurun əsas mənbəyi ola bilər. Beləliklə, müəllimlər, tələbələr, rəhbərlik və digər maraqlı tərəflər yalnız imtahanlarda müvəffəqiyyət balları baxımından onlara yaxşı kredit gətirən proqramların sahələrinə diqqət yetirirlər [4; 6].

Nitqin təkmilləşdirilməsi onun səviyyəsinin ölçülməsində meyarların düzgün müəyyən edilməsinə əsaslanır. Ali təhsildə müəllimlər ingilis dilində danışq

bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün ölçü meyarlarını göstərən təlimatla təmin olunmamaq problemi ilə üzləşirlər. Bu təlimatın olmaması qeyri-kafi və ya qənaətbəxş olmayan təlim prosesi, şifahi qiymətləndirməyə inamın olmaması və testin etibarlılığı məsələlərinə təsir edir. Test və tapşırıqların etibarlılığı ən vacib keyfiyyət olsa da, tələbələrin test ballarından nə dərəcədə mənalı nəticələr çıxara biləcəyi naməlum qalır. Yəni testlərin hansı keyfiyyətə malik olması müəyyən edilməmiş olur.

Digər testlər kimi şifahi bacarıq testləri də yeddi test keyfiyyətini *etibarlılıq, həqiqilik, interaktivlik, təsir, praktiklik və qərəzliliyin olmamasını* təmin etməlidir. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün ali təhsildə ingilis dili müəllimləri şifahi qiymətləndirmənin aparılması üçün lazımı qaydada hazırlanmalıdırlar [3; 4]. Məlumdur ki, danışmaq bacarıqlarının qiymətləndirilməsində istifadə olunan kağız əsaslı çoxseçimli test nümunələri öz etibarlılığını tam təmin edə bilmir. Qiymətləndirmənin etibarlılığı testlərin ən vacib keyfiyyəti kimi müəyyən edilsə də, bəzən müəllimlər şifahi nitq qabiliyyətini yoxlayarkən qiymətləndirmənin etibarlılığına inamsız olur, o qədər də bunun vacibliyini hiss etmirlər. Test ballarından alınan nəticələr şifahi nitqin vacibliyini az dəstəkləyir və buna aid test nümunələrinə az yer verilir [4; 5; 6].

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində qiymətləndirmə tələbələrin öyrənmə davranışını, eləcə də müəllimlərin tədris davranışını müəyyən edir. Digər bir çətinlik isə, ingilis dilinin tədrisində şifahi imtahana inamın olmaması vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir. Buna əsasən qeyd etmək lazımdır ki, çox vaxt nitqin öyrədilməsi zamanı tələbələrin ən çox qarşılaşdığı problem motivasiyanın olmaması, ana dilindən istifadə və ya danışmaq fəaliyyətini dəyərləndirmək üçün müəllim tərəfindən meyarların düzgün seçilməməsidir [1; 4]. Məlumdur ki, qiymətləndirmə yalnız yazılı imtahanlarla məhdudlaşarsa, bu zaman tələbələr yalnız yazmaq öyrənəcəklər. Bu çətinliklərin aradan götürülməsində şifahi nitqin qiymətləndirilməsi tələbələri bu dildə danışmaq bacarıqlarını təkmilləşdirməyə həvəsləndirir.

1.3. İngilis dilində danışmaq bacarıqlarının qiymətləndirilməsi.

İngilis dilində tələbənin səlissə danışması onun bu dildə səriştəsindən xəbər verir. Hər bir tələbə qrammatika və cümlə quruluşunu düzgün bilmədən yaza bilər, düzgün tələffüz etmədən oxuya bilər, lazımi dinləmə bacarığı olmadan dinləyə bilər, amma bunların heç birisini bilmədən və etmədən danışa bilməz. Nitq bacarığı ümumi dil bacarıqlarının (leksika, qrammatika, cümlə quruluşu, dinləmə və s.) məhsuludur [5; 6; 7].

Qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılması zamanı qiymətləndirmədə əks əlaqənin yaradılması, yəni tələbəyə danışmaq zamanı müəyyən edilən məqamların konstruktiv şəkildə düzəldilməsi üzrə rəylərin verilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilir. Verilən rəylər növbəti addımların təsvirini verən korreksiyaedici vasitə rolunu oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin diaqnostik qiymətləndirilməsi onların nitq inkişafını təşviq etmək üçün effektiv rəy təmin edir.

Bundan əlavə, nitq prosesi başa çatdıqdan sonra özünüqiymətləndirmənin təşkili tələbəni ingilis dilində ünsiyyətə daha tez həvəsləndirir. Bu zaman qiymət-

ləndirmə təlim prosesində bir öyrənmə modeli kimi arxa fona keçir və tələbənin özündə düzgün nitqin qurulmasında hansı sahələrin seçilməsini aydın göstərir [4; 7]. Ali təhsildə ingilis dilində danışıq zamanı ünsiyyətin qurulması kontekstində gözlənilən danışıq bacarığı standartlarına cavab vermək üçün tələbələrin ünsiyyət üçün nitq bacarıqlarını tətbiq etmələri vacib bir addım sayılır. Qeyd etmək lazımdır ki, danışıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün tələbənin kontekstə uyğun fəaliyyət növü seçməyi də önəmli bir faktordur [4; 5; 7]. Ali təhsil tələbələri global birliyin üzvü olmağa hazırlaşdıqca, onlar öz nitq bacarıqlarını bütün dünyada fərdlərlə ünsiyyət qura bilmək üçün hazırlamaladırlar. Danışıq bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün beş növ, *intensiv danışıq, cavablı danışıq, interaktiv danışıq, ekstensiv danışıq, təqlidli danışıq və s.* kimi fəaliyyətləri tətbiq edilməlidir.

İntensiv danışıq fəaliyyəti zamanı digərləri ilə ssenarili dialoqu, minimum cütləri ehtiva edən cümlələri, cədvəllərdən məlumat oxumağı tələb edilir.

Cavablı danışıq çox qısa bir söhbət, standart salamlama və kiçik söhbət, sadə şərh və sorğu və s. kimi bir qədər məhdud səviyyədə qarşılıqlı əlaqədə tələ olunan çalışmalardır.

İnteraktiv danışıq bəzən çoxsaylı mübadilələri və yaxud çox iştirakçını əhatə edən mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədir. Qeyd olunan danışıq fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsində müəllim müxtəlif tapşırıq nümunələrini seçilməsini öncədən müəyyən edərsə, prosesdə uyğunluq prinsipi özünü doğrultmuş olar.

Ekstensiv danışıq tələbələrdən çıxışlar, şifahi təqdimatlar və ya hekayələr danışmağı tələb edir. Şifahi təqdimat tələbələrin nitq bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün əla üsuldur və bu təqdimatlar istənilən mövzuda ola bilər.

Təqlid nitqi bir sözü və ya ifadəni və ya bəlkə də bir cümləni təqlid etmək qabiliyyətidir. İntensiv danışıq dilin bəzi fonoloji və qrammatik aspektlərini tətbiq etmək üçün hər hansı nitq performansını təqdim etmək üçün təqliddən istifadə olunur [1; 5].

1.4. Danışıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin yeni yolları.

Son vaxtlar kommunikativ dil tədrisinin daha çox tətbiqi və tələbələrin ingilis dilində danışıq səviyyəsinin inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar maraqlı məlumatlar təqdim etmişlər. H.Broun və H.Doqlas, J.Fan və U.Nok dilin tədrisində nitqin danışıqda konkretlik, qısa şərhlər, uzun fikirlərin azaldılmasında uyğun tələffüz, idiomlar, vurğu, ritm və ya intonasiyadan düzgün istifadəni qiymətləndirmə vasitələri kimi qeyd edirlər. Bu ideyalarla yanaşı, tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, şifahi nitqin qiymətləndirilməsində müəllim bu fəaliyyətin ölçülə bilən komponentlərini araşdırmalı, uyğun rubriklər, müxtəlif meyarlara üzrə cədvəl və qiymətləndirmə şkalası, təsvirlər və səviyyələri müəyyən etməyi bacarmalıdır. Danışıq fəaliyyəti produktiv bir fəaliyyət olduğu üçün, dörd dil bacarığına inteqrasiya edərək eyni vaxtda işlənməli və etibarlı rubriklərin, *lüğət zənginliyi, tələffüz bacarıqlarının uyğunluğu, nitqdə fikirlərin dəqiqliyi, nitqdə ünsiyyətin nümayişi, qarşılıqlı əlaqənin yaradılması, nitqin ardıcılığı və səlislilik, intensiv danışıqın köməyi ilə dəqiq qiymətləndirilməlidir* [3; 4].

Produktiv danışıq sahələrinə daxil olan cəhətlər tələbələrin nitqində tam əks olunması üçün qiymətləndirmə tapşırıqları və fəaliyyətlərinin düzgün seçimi vacib şərtidir. Çox vaxt uyğun nitqi tələbələr oxu və ya dinləmə fəaliyyətindən də başa düşdüklerini nümayiş etdirirlər. Buna görə də unutmamaq lazımdır ki, nitqi qiymətləndirərkən çox vaxt eyni zamanda digər bacarıqları da qiymətləndiririk.

Fəaliyyət 1. Gündəlik qeydlərin aparılması

Bu fəaliyyətə auditoriya üçün gündəlik formativ qiymətləndirmə və orada qeydlərin aparılması, tələbələrin performanslarını və qiymətləndirilən sahələrin mənimsəmə səviyyəsi qeyd edilməlidir. Gündəliyin bir hissəsi nitq bacarıqları, adlar, fəaliyyətin tarixi və növü, sonra isə nitqin müxtəlif aspektlərini göstərən bir təsvirlərlə əlaqədardır [4; 5].

Cədvəl 1. Tələbələrin danışıq fəaliyyətində qiymətləndirilən sahələr (nümunə)

Tələbənin adı	Tarix və fəaliyyətin növü	İştirak etmə	Güvənli və az tərəddüdlə danışmaq (səlis)	Qrammatikanın düzgün istifadəsi (dəqiqlik)	Lüğətin istifadəsi	Tələffüz
Məmmədova Aytac – 2 kurs tələbəsi	26.01.2021 Müsahibə	✓	✓ ✓	✓ ✓	✓ ✓ ✓	✓

Cədvəldən görüldüyü kimi, 2-ci kurslar üçün sadə bir “qeyd” işarəsi sistemindən istifadə etmək daha məqsəduyğundur. Bir qeyd işarəsi tələbənin problemləri olduğunu bildirir; iki qeyd işarəsi onların adekvat olduğunu bildirir; üç qeyd işarəsi çox yaxşı performans göstərdiklərini bildirir. Təsvir edilən cədvəl daha çox tez və asanlıqla tamamlanır. Müəllim tələbələr haqqında bu qeyri-rəsmi qeydləri saxlaya bilər, hər bir tələbənin irəliləyişini asanlıqla başa düşür və belə sadə cədvəllər onların ümumi qiymətləndirilməsinə kömək edir. Sonra müəllim qeydlərini tələbələrlə bölüşməlidir, onlar öz qabiliyyətlərinin və zəif cəhətlərinin üzərində işləməli olduqlarını hiss etsinlər [3; 5; 9].

Fəaliyyət 2. Auditoriyada özünü sına – bu fəaliyyətdə müəllimlər tələbələrin nitq bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün qeyd vərəqindən istifadə edirlər. Tələbələrin nitq bacarıqlarını qeyri-rəsmi qiymətləndirmək üçün qeydləri rəy olaraq digər tələbələrlə paylaşır. Tələbələr üçün oxşar şəbəkə yaradılır və növbəti dəfə danışıq fəaliyyəti ilə məşğul olan zaman bunu bir və ya iki qrupla sınayır. Nümunə araşdırmasında olduğu kimi işarələrdən istifadə edilir, qiymətlər və ya şərhlər əlavə edilir. Tələbələrə nə etdiyini bildirməyə əmin olmaq üçün fəaliyyətdən sonra yazılan rəylər onlarla bölüşülür.

1.5. Metodologiya.

Tədqiqatın metodologiyasında eksperiment işinin və hədəf qrupu ilə effektiv müsahibələrin təşkili həyata keçirildi. Məqsəd ali pedaqoji təhsildə müəllim təhsili proqramı həyata keçirən müəllimlər arasında ingilis dili üzrə şifahi biliklərin inkişafının qiymətləndirilməsi olub. Müəllimlik peşəsi sahəsində 2 qrup üzrə seçilmiş

23 tələbənin ingilis dilində danışıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi olmuşdur. Aparılan qiymətləndirmə tədqiqatlarına sorğular, özünüqiymətləndirmə, fəaliyyət təhlili və müşahidələr daxildir.

Təlimdə texnoloji bacarıqların çatışmazlığı, danışıq fəaliyyətini qiymətləndirə biləcək uyğun tapşırıqların seçilməməsi müəllim fəaliyyətində daim hiss olunurdu. Bu da danışıq fəaliyyətində tələbələrdə maraqlarının artırılmasına mane olurdu. Dil praktikasının ümumiliyi ilə bağlı məlumatlılıqlarını artırmaq üçün I-II kurs tələblərinə qiymətləndirmə üzrə əlavə təlim keçməsi tövsiyə edildi.

Nəticə.

Beləliklə, ali pedaqoji təhsildə ingilis dilinin tədrisi zamanı danışıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi onun hansı səviyyədə olmasını müəyyən etməyə imkan verir. Müasir qiymətləndirmədə dil bacarıqlarının ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilməsi meyarlarının hazırlanması və təlim prosesində düzgün tətbiqi bu fəaliyyətin uğurlu qazanılmasına şərait yaradır. Tələbələrin fəaliyyətləri düzgün seçməsi və verilən tapşırıqlar əsasında danışıq fəaliyyətinə qoşulması onlarda niqtin dəqiq və səlis yaranmasına xidmət edir. İngilis dilinin tədrisində produktiv bacarıq kimi danışıq vərdişlərinin formalaşması onun düzgün qiymətləndirilməsinə əsaslanır.

Ədəbiyyat:

1. Abedi, J., & Gandara, P. Performance of English Language Learners as a Subgroup in Large-scale Assessment: Interaction of Research and Policy. *Educational Measurement: Issues and Practice*, 2006. 25(4), 36-46.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası"- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı ("Xalq" qəzeti, 1 mart 2020-ci il, № 47, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2020-ci il, № 2, maddə 216).
3. Brown, H. Douglas. *Language Assessment: Principles and Classroom Practices*. New York: Pearson. Search in Google Scholar 2004.
4. Fan, J., and Knoch, U. Fairness in Language Assessment: What Can the Rasch Model Offer? *Pap. Lang. Test. Assess.* 8, 2019, p.117–142. Available Online at: <http://www.altanz.org/uploads.pdf>
5. F.Hüseynova - Keyfiyyət təminatı sisteminin həyata keçirilməsi - <https://www.kvalifikasiya.az/az/news> 2019- s.
6. Fulcher, G. Assessing Second Language Speaking. *Lang. Teaching* 48, 2015. P.198–216. doi: 10.1017/S0261444814000391
7. Gan, Z. Complexity Measures, Task Type, and Analytic Evaluations of Speaking Proficiency in a School-Based Assessment Context. *Lang. Assess. Q.* 9, 2012, p.133–151. doi: 10.1080/15434303.2010.516041
8. Qiymətləndirmə standartları və normaları, peşəkar qiymətləndiricilərin hazırlanması Qaydaları haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 27 iyun tarixli, 107 nömrəli qərarı Təhsildə Monitorinqin məzmunu - <https://az.wikipedia.org/wiki/>
9. Kitao, Kenji. S., & Katherine Kitao. Testing Communicative Competence (Report No. TM025214). (ERIC Document Reproduction Service No. ED398260), Web. 7 July 2012.

Summary

New Approaches to Assessing Students' Speaking Skills in Teaching English

The research article devoted to the assessment of students' speaking skills in teaching English. The paper describes some challenges in assessing students' speaking skills and presents modern approaches solving this issues in higher pedagogical education. Literture review referred to the improvement of students' speaking skills in applying some valuable speaking activities and selecting relevant criteria.

The article presents an experiment enagaging university students in assessmnet process and realized various findings analyzing the process. The paper has highlighthed the importance of including speaking modules in curriculum and many effective strategies and techniquies in applying assessment regarding students motivation, expectation curriculum requirements and learning outcomes in teaching English.

Резюме

Новые подходы к оценке учащихся при преподавании английского языка

Исследовательская статья посвящена оценивания речевых навыков студентов при обучении английскому языку. В статье описаны некоторые проблемы оценивания речевых навыков студентов и представлены современные подходы к их решению в высшем педагогическом образовании. В обзоре литературы говорилось об улучшении речевых навыков студентов в применении некоторых ценных речевых действий и выборе соответствующих критериев.

В статье представлен эксперимент, вовлекающий студентов университетов в процесс оценивания сети, а также различные выводы, полученные в результате анализа этого процесса. В документе подчеркивается важность включения разговорных модулей в учебный план и многих эффективных стратегий и приемов применения оценивания в отношении мотивации учащихся, требований учебной программы и результатов обучения при преподавании английского языка.

Rəyçi: prof.D.Ə.İsmayılova

PEDAQOGİKA

Vidadi Bəşirov
Azərbaycan Dillər Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVINİN AFORİSTİK DEYİMLƏRİNİN GƏNC NƏSLİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

*Həmişə dünyada yaxşılıq axtar,
Yaxşı ad almaqda əbədiyyət var!
Nizami Gəncəvi – 880*

Açar sözlər: böyük humanist, əxlaqi dəyər, gənc nəsəl, ağıl tərbiyəsi, vətənə sevgi

Keywords: great humanist, moral value, young generation, mental education, love for country

Ключевые слова: выдающийся гуманист, моральная ценность, молодое поколение, интеллектуальное воспитание, любовь к родине

XII əsr Azərbaycan poeziyasının ən müqəddir sənətkarı olan Nizami Gəncəvinin mənəvi mədəniyyətimizin yüksəlişində misilsiz töhfələri olmuşdur. Söz kəsbəri ilə bəşəriyyəti haqqa, ədalətə, düzgünlüyə, humanizmə, xəlqiliyə, demokratizmə səsləyən ulu şairin poetik dünyasında əbədiyaşarlıq nümunələri qazanmış hikmət və nəsihətləri, aforistik deyimləri də küll halında illər keçdikcə daha da aktuallaşır, milli və bəşəri dəyərlərə aydın çıraqlı tutur.

Birmənalı olaraq demək lazımdır ki, xalqımızın böyük humanist şairi, dahi mütəfəkkiri sayılan Nizami Gəncəvinin söz ülviyyəti, sənətkarlıq ecəzi 880 ildir ki, dünya bədii, elmi, fəlsəfi fikir xəzinəsinə inci naxışlar vurur, bəşəriyyəti haqq və ədalət yolunda mütərəqqi çağırışlara səfərbər edir.

Böyük şair dünya miqyasında “Xəmsə” müəllifi kimi şöhrət tapsa da, onun şeir sultanı olmaq məramı lirikasının bütün janrlarında, o cümlədən qəzəllərində, qəsidələrində, rübailərində, qitələrində də güclü poetik təfəkkür məhsulları kimi mənalandırılmışdır.

Nizami Gəncəvinin bütün yaradıcılıq qalereyası əlbəttə, onun dahiyənə əsərlərində “Xəmsə”də təkamül tapmış, nəcib insani sifətləri təbliğ edən “Sirlər xəzinəsi” (1177), “Xosrov və Şirin” (1180), “Leyli və Məcnun” (1188), “Yeddi gözəl”

(1197), “İsgəndərnamə” (1197-1209) kimi böyük təhsilləndirici əhəmiyyət kəsb edən ədəbi irs nümunələrində öz əksini tapmışdır.

Bir mətləbi də qeyd edək ki, iyirmi min misraya tapınan “İsgəndərnamə” poeması iki hissədən ibarətdir: birinci hissə “Şərəfnamə”, ikinci hissə “İqbalnamə” adlanır.

Fikrin, sözün aynasında cilalanan dahi şairin bütün əsərlərində sadə, aydın və lakonik söz yaradıcılığı geniş mündəricədə təsbit olunmuşdur.

Demək olar ki, bu qüdrətli sənətkarın həyat və yaradıcılıq işığı daima təşəkkül tapmış bəşər övladı üçün qiymətli maddi və mənəvi sərvət rolu oynamış, ağıla, zəkaya, nur saçaraq dünyanın, bu günün və gələcəyin ideal həyat çağırışına çevrilmişdir.

Bütövlükdə isə Nizami Gəncəvi həyat və ideallarında həmişə “yaxşı insan” konsepsiyasını arzu və istəklərinin məhvərinə gətirmiş, sağlam tərbiyə yolunda fədakarlıq fütühatı göstərmişdir.

Odur ki, bu gün gənc nəslin hərtərəfli maariflənməsi yolunda dahi söz ustasının digər janrlardakı yaradıcılıq külliyyatında yer almış aforistik deyimləri də müasir təlim-tərbiyə prosesinin zənginləşməsi üçün əvəzsiz, qiymətli səltənət olaraq klassik irsimizin söz yadigarları kimi mənəvi-poetik fikrin sönməz təsnəsi olaraq dəyərləndirilməlidir. Doğrudur, vaxtilə tədqiqatçı-filoloqlarımız, ədəbiyyatşünas-dilçilərimiz Nizami Gəncəvinin bütün akademik nəşrlərində onun hikmət dünyasından xəbər verən fikirləri ümumiləşdirmiş, hətta, “Nizami Gəncəvinin hikmət və nəsihətləri” adlı miniatur kitabça da nəşr etdirmişlər. Amma daha dolğun, sistemli, ardıcıl tədqiqatlar işığında hələ ki, bu ibrətamiz hadisələrdən xəbər verən aforistik deyimləri ayrıca tədqiqat obyektinə (mövzusuna) çevrilməmişdir. Və güman etməyə dəyər ki, xalqımızın zəfər qələbəsi ilə çulğalaşan bir ərəfədə bu böyük söz bahadırının əsərlərindən seçmə nümunələr əsasında toplanmış mükəmməl məxəz rolu oynayan elmə, sənətə, insanlığa çırağ tutan hikmət fəlsəfəsi daha geniş və dərin mündəricədə şaxələnərək, Nizami dünyasının tarixini, folklorunu və bu qəbildən olan digər qələm məhsulları ilə daha da zənginləşdirəcəkdir.

Biz isə Nizami Gəncəvi poeziyasının estetik meyarı olan insanın zövqünü, məsləkini, əqidəliliyini, cəfəkeşliyini formalaşdıran aforistik deyimlərindəki fəzil keyfiyyətlərə nəzər salıb bu qaynaqlar üzərində fikir və mülahizələrimizi möhtərəm oxucularla bölüşmək istədik.

İlkin olaraq onu qeyd edək ki, şairin xalq pedaqogikasına, dərin elmi fikrə, fantastik mütaliə qabiliyyətinə malik olduğunu sübut edən belə aqılanə deyimləri onun nə qədər böyük ağıl-kamal sahibi olmasına dəlalət edir. O, insanlığa xidmət edən nəsihət xarakterli deyimlərində, müdrik kəlamlarında bu fikri belə poetikləşdirmişdir:

“Həmişə dünyada yaxşılıq axtar,
Yaxşı ad almaqda əbədiyyət var!
Yaxşı adlananla yaxşı ol müdam,
Yoxsa sən özün də olarsan bədnam.
Zatı pis olana üz göstərmə sən,
Qurdu bəsləməkdən ziyan çəkərsən” [1, s.115].

Şair düşüncəsinin poetik məhsula olan aforistik deyimləri onun bütün qələm məhsullarının şah damarıdır. O, nəsihətamiz fikir və düşüncələrini bədii-estetik, əxlaqi-mənəvi dəyərlər fokusunda, dərin mənəviyyat zənginliyi ilə öz yaradıcılığının leytmotivinə çevirmişdir. Xüsusən, insan aqlının sönməz məşəli olan müqayisəli zəka mədəniyyətindən qopan hər bir kəlmənin tərbiyələndirici ehtişamı, kamilləşdirici fəlsəfəsi bu günümüz üçün də yüksək dəyərlər platformasından çox lakonik və ecazkar sənət nümunələridir. İnsan övladına mənə dolu həyat motivasiyası bəxş edən şairin aforistik deyimlərində şəxsiyyət konsepsiyası bu cəhətdən bütün zaman kəsikləri üçün aktual problematik məsələdir. Ağıl tərbiyəsi istiqamətində müasir gənc nəslin formalaşması prosesində belə müdrik kəlamların təsir gücündən hər bir müəllim yeri gəldikcə, stimullaşdırıcı məqam kimi istifadə edə bilər:

“Bədgövhər adamlarla heç addım atma,
Öz təmiz kimyanı küllərə qatma.
Bədəsil olarsa əgər bir adam,
Qırmızı gövhəri saraldar tamam.
Ağ 1111 adamlarla dost olsan əgər,
Elmi, mərifəti sənə də keçər” [1, s.115-116].

XX əsrin son qərənəsinin böyük tərcümən şairi, alovlu tribun, ictimai xadim, üsyankar şairimiz Xəlil Rza Ulutürk mücadilə və istiqlal yolunda söz məlhəminin vasitəsilə döyüşkənliyin nə qədər cəhanşümal bir qüvvət olduğunu Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qəvvəs dəqiqiliyi ilə bədii-poetik araşdırmalarının məhəvərinə gətirərək yazır: “... Sirlər xəzinəsi”ni tərcümə edib başa çatdırdıqdan sonra mənə bəlli oldu ki, Nizami üçün başlıca məsələ insan uğrunda mübarizədir. İnsan uğrunda mübarizə onun, demək olar ki, bütün əsərlərindən yağışdan sonrakı səmada görünən göy qurşağı kimi keçib gedir. Nizaminin fikrincə, insan dünyanın əsrəfidir. Başqa reallıqlardan fərqli olaraq, təbiət ona zəka bəxş etmişdir. Buna görə o, bəxtiyardır və bütün xilqətlərin həyatına cavabdehdir” [2, s.14].

Böyük sənətkar haqqında poetik düşüncələrini onun aforistik kəlamları üzərində ümumiləşdirən bu yenilməz ruhlu şairin tərcümələrində daha bitkin və bariz mənə tutumu ilə görmək olar:

“Sən ey fələklər qədər uca, dəyərlə İnsan!
Nazını çəkməkdədir bu yer, bu göy, bu kəhkəşan.
Heç xəbərin varmı ki, səsin yetişir hara?
Sənin zənn etdiyindən xeyli ucalıqlara!” [2, s.14]

Nizami Gəncəvinin yoldaşlıq, kiminlə oturub-durmaq haqqında olan nəsihətləri bu gün də öz dəyərliliyini saxlayaraq hər bir valideyn və müəllim üçün böyük məktəbdir. Uşaq şəxsiyyətini formalaşdırmaq, onu kamillik zirvəsinə çatdırmaq, əxlaqa, mənəviyyata yabancı olan hallara qarşı barışmazlıq ruhunda təlimləndirməyin əsl leytmotividir. Şair həmin fikir və hissləri aforistik nümunələr zəminində dərk etməyin düsturnamələrini nəzmə çəkərək gənc nəslin bu yolda mətnləşməsinə rəvac verən kamillik dərəcələrini müəyyənləşdirir. Sadə, el dilində səslənən ibarələrdən nəcibləşdirici keyfiyyət kimi istifadə edir:

“El yolunda günə dön, aya dön, ulduza dön,
Yaxşılığı əzəldən adət etsən özünə,
Yaxşılığın hər yanda qapı açar üzünə.
Hər əməlin üstündən sanma keçəndi dövran,
Hər yaxşını, yamanı yaxşı seçəndir dövran” [3, s.26].

Nizami Gəncəvi elm və bilik əldə etmək, təcrübə toplamaq, qarşıya çıxan çətinlik və maneələri aradan qaldırmaq prosesində gənc nəsle örnək olası aforistik deyimlərində bir daha onların püxtələşməsində tərbiyə və təlimin həlledici əhəmiyyətə malik olan çalarlarını bədii sözün qüdrəti ilə elmi fakt və nümunələrlə əsaslandıraraq beytlər söyləyir. İnsan konsepsiyasına ağıl və zəkanın sirayətədiciyi prizmasından nəzər-diqqət yetirir. Tədqiqatçı alim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Təhminə Bədəlova bu münasibətlə çox haqlı olaraq göstərir: “Təbii ki, yaratdığı əsərə, obrazlara, onların həyat tərzinə, ailədaxili münasibətlərə, məişət məsələlərinə müəllifin dünyagörüşü, elmi-fəlsəfi, ədəbi bilgilərinin səviyyəsi və mənim sədiyi məlumatların əhatə dairəsi ilə yanaşı, yaşadığı mühitin təsiri də yaradıcılıqda özünü göstərən məqamdır və bu baxımdan Nizami Gəncəvi əsərləri də istisna deyildir” [4, s.6].

Məhz, bu kontekstdən onun poeziyasının şah damarı kimi təqdir olunan aforistik deyimləri daha çox “Leyli və Məcnun” əsərində öz bədii-estetik həllini tapmışdır. “Atasının Məcnuna nəsihəti” adlı müraciət təriqli nəsihətnamələrin el-oba arasında bu gün də məşhur poetikada qəbul olunduğunu qeyd etmək yerinə düşər. Müdrik deyimlər işığında qələmə alınmış bu ibrətli kəlamlar bütün zamanlarda ailə tərbiyəsinin aparıcı istiqaməti olub, hər bir xalqın milli və bəşəri dəyərlər sistemində valideyn-övlad münasibətləri üçün mənəvi kompasdır:

“Çox gözəl olsa da eybi gizlətmək,
Dost-dostun eybini örtməsin gərək.
Qaranlıq gecədən ağ səhər doğar,
Hər umudsuz işdə bir çox umud var” [4, s.26-27].

Nizami Gəncəvinin haqq və ədalət yolunda tökülən qan-qadanın bühudə yerə axmadığını, hər b və sülh dünyasının toqquşan məqamlarının ağıl və idrak müstəvisində həll olunmasına aid aforistik deyimlərində də insanlığın gələcək uğurlu arzuları təsbit olunmuşdur.

Onun kəlamlarında “Vətənə sevgi, düşmənə nifrət” tərbiyəsi indi də aktual problem olaraq gənc nəslin ideya-mənəvi inkişafında qüdrətli, təsiredici gücə malik vətənpərvərlik çağırışları kimi öz qədir-qiymətini saxlayır; insanları sülhə, əmin-amanlığa səfərbər edir.

Bu gün Nizami Gəncəvinin ömür yolunun, yaradıcı dünyasının işığı bütün zümrədən olan insanlar üçün ideya, məslək fütuhətini aşılaraq qiymətli fikirlər səl-tənətidir. Şairin ölməz ideallarında sülh məramı, şəxsiyyət azadlığı, insan humanizmi, bəşər sevgisi ana xətt olaraq bütün Yer üzünü insanlarını fitnə-fəsaddan uzaq qalmağa, demokratik düşüncəyə sahib çıxmağa, insan zəkasını elmə, tərəqqiyə həsr etməyə dair çoxsaylı fikir və mülahizələrindən faydalanmaq nəcib və şərəfli bir işdir. Şairin bu qəbildən olan təhsilləndirici bir kəlamında deyildiyi kimi:

“Ədalət yer üzündə zəfərlərin tacıdır,
Zülm-dərd ağacıdır, yalnız şərin tacıdır.
Səxavət ... pərdəsilə hər cür eybi gizlədir,
Xoş tale, bəxtəvərlik – hünərlərin tacıdır”.
Bu müdrik baxışları dərk etməyi isə bizdən həyatın özü tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. İqbalnamə. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004.
2. Nizami Gəncəvi. Lirika. Qəzəllər, qəsidələr, rübailər, poemalar: “Sirlər xəzinəsi”,
3. “Yeddi gözəl”, “Böyük sözün tanrısı”. Bakı, “İdeal-print”, 2011.
4. Nizami Gəncəvi. Poemalar. “Sirlər xəzinəsi”, “Dünyanın keçməkeşi və bəşərin
5. iztirabları”. Bakı, “Maarif”, 1985.
6. Bədəlova Təhminə. “Nizami və Həqiqi Leyli”ləri birləşdirən xətt. Türk təfəkkürü /
7. “Azərbaycan” qəzeti, 27 noyabr, 2021-ci il, №257.

Summary

The Influence of Nizami Ganjavi's Aphoristics on Young Generation's Formation

The article reflects the ideological and spiritual heritage, creative path and researches conducted on the occasion of the 880th anniversary of the great poet, thinker Nizami Ganjavi. The author analysed possible influence of Nizami Ganjavis's pedagogical thoughts in formation of the younger generation.

Резюме

Влияние афористических мыслей Низами Гянджеви на формирование молодого поколения

В статье нашли свое отражение идейно-духовное наследие, творческий путь великого поэта, мыслителя Низами Гянджеви и исследования, проведенные в честь его 880-летия. Автор проанализировал возможное влияние педагогических мыслей Низами Гянджеви на формирование молодого поколения.

Rəyçi: prof.R.L.Hüseynzadə

Səriyyə Hüseynli
Azərbaycan Dillər Universiteti

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ İNCƏSƏNƏT NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *ibtidai siniflər, incəsənət nümunələri, nəzəri məsələlər, estetik inkişaf*

Keywords: *elementary grades, art samples, theoretical issues, aesthetic development*

Ключевые слова: *начальные классы, виды искусства, теоретические вопросы, эстетическое развитие*

Məlumdur ki, təlim prosesində incəsənət nümunələrindən istifadə etmək ibtidai sinif şagirdlərində ruh yüksəkliyini artırır, daha çox fəallıq göstərməyə imkan yaradır. Mövcud vəziyyətlə əlaqədar olaraq məktəblilərin sağlamlığının qorunması və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində incəsənətin müxtəlif növlərindən istifadənin əsas şərtlərini aşağıdakı kimi izah etmək olar:

– İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, bu işdə bütün məktəb işçilərinin və fənn müəllimlərinin birgə iştirak etməsi məktəblilərin ruhlanması üçün daha təsirlidir. Bu iş yalnız Təsviri incəsənət, Musiqi dərslərində deyil, Azərbaycan dili, Riyaziyyat, İngilis dili, Həyat bilgisi, Texnologiya və Fiziki tərbiyə dərslərini də əhatə etməlidir. Birlikdə maraqlı tədbirlər – rəsm müsabiqələri, söhbətlər, məruzələr, mühazirələr təşkil etmək, idman yarışları keçirmək şagirdlərdə təhsilə marağı artırır. Bütün fəaliyyətlər sağlamlığın qorunması və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində təhsil fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə yönəlir;

– Bu gün müxtəlif yaşdakı uşaqlarda fiziki fəaliyyətdə kəskin geriləmə var. Pandemiya dövründə şagirdlərlə onlayn dərslərin keçirilməsi vəziyyətdən çıxış yolu olsa da, onların fiziki fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Fiziki məşğələ öz növbəsində, fiziki vəziyyəti yaxşılaşdırmaq və ya qorumaq üçün həyata keçirilən müxtəlif planlı, strukturlaşdırılmış və təkrarlanan bədən hərəkətlərinə aiddir. Dərslər zamanı skelet sisteminin fəaliyyəti üçün tapşırıqların, bədən tərbiyəsi dəqiqələrinin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

S.İ.Seyidov., M.Ə.Həmzəyev kiçik yaşlı şagirdlərin psixoloji problemlərindən bəhs edərək yazırlar: “*Məktəbə təzəcə gələn uşaqların qarşılaşdıqları çətinliklərdən biri də ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq məktəbdə həyata keçirməli olduqları dərinləşmiş məhsuldar zehni iş onlardan hövsələ, emosiyalarını saxlaya bilmək, təbii hərəkəti fəallığı tənzip etməyi, diqqətini tədris məsələləri üzərində cəmləşdirməyi və saxlaya bilməyi tələb edir. Lakin kiçik məktəblilərin heç də hamısı bunlara əməl edə bilmirlər. Onlardan çoxu asanlıqla və tez yorulurlar*” [6, s.237]. Müşahidələr göstərir ki, bu məsələdə məhz incəsənət nümunələrindən

istifadə etmək şagirdlərin təlim prosesinə adaptasiya olunmasına kömək edir. Beləliklə şagirdlərin fəallığı artmaqla yanaşı, yorğunluqları aradan qalxır, yeni biliklər qazanırlar. Azərbaycan musiqisi, rəssamlığı, folkloru haqqında məlumatlar verməklə təlim prosesini zənginləşdirir və şagirdlərin məktəb həyatına adaptasiya olunmasına imkan yaradır.

F.B.Sadiqov millətimizin qədim dövrlərdən bəri qoruyub nəsiləndirən nəsildən nəsilə ötürdüüyü adət-ənənələri, tədbirləri, nəğmələri, musiqini dəyərləndirərək yazır: *“Cəmiyyətdə kütlələrin yaratdığı adətlər, ənənələr, mərasimlər, tədbirlər, bayramlar bütün xalqın estetik mədəniyyətinin bariz nümunəsini özündə əks etdirir. Bütün bunlar isə deməyə əsas verir ki, estetik tərbiyə insanların fərdi davranış və fəaliyyətində, həmçinin cəmiyyətdə, təbiətdə və incəsənətdə olan gözəlliklərin təmkinlə duyulması, şüurlu qavranılması və düzgün qiymətləndirilməsi bacarığının inkişaf etdirilməsi, formalaşdırılması və vərdişlərə çevrilməsi prosesidir [5, s.362].*

Şagirdlərin bədii inkişafı məktəbin humanistləşdirilməsinə aparən bir yol kimi görünür. Buna görə də təlim prosesində incəsənət nümunələrindən istifadə həm də şagirdlərdə həyata estetik münasibət tərbiyə etmək deməkdir.

Y.A.Medvedeva şagirdlərin yaradıcı inkişafında təhsillə mədəniyyətin inteqrasiyasına üstünlük verərək yazır: *“Cəmiyyətin və insanın inkişafında əhəmiyyətli proseslərdən biri təhsillə mədəniyyətin inteqrasiyasıdır. Bu, sosiomədəni situasiyalarda “mədəniyyət insanını” tərbiyələndirməyi, yaradıcılıq baxımından özünü reallaşdırmaq qabiliyyətlərini formalaşdırmağı nəzərdə tutur. Humanist, şəxsiyyətyönümlü tərbiyənin əsas dəyərləri bunlardır: insan – tərbiyə predmeti kimi, mədəniyyət – şəxsiyyəti formalaşdırən və qidalandıran mühit kimi; yaradıcılıq – mədəniyyət prosesində insanın inkişaf üsulu kimi” [7, s.7].*

Həyata estetik münasibət dünyada hər bir insan varlığı üçün zəruri olan xüsusi bir keyfiyyətdir. O, aşağıdakı qabiliyyətlərdə ifadə olunur:

- özünü sonsuz ətraf aləmin ayrılmaz hissəsi kimi hiss etmək;
- ətraf aləmdə öz rolunu görmək;
- başqa insanlara və ümumilikdə bəşər tarixinə və mədəniyyətinə aid olduğunu hiss etmək;
- dünyada zərər gətirən əməllərdən (münaqişələr, müharibələr) xəbərdar olmaq;
- ətrafındakı insanlar üçün, həmçinin ekoloji problemlər üçün məsuliyyətini dərk etmək.

Bu keyfiyyətlərin inkişafı əxlaqi, ekoloji, vətənpərvərlik və digər təhsil növləri üzrə aparılan işlər üçün möhkəm zəmin yaradır. İbtidai təhsildə incəsənət nümunələrindən istifadənin əsas məqsədi şagirdlərin milli və dünya mədəniyyəti ilə tanış edilməsi, onlarda bədii, yaradıcı, estetik, mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılması və inkişafıdır.

İbtidai siniflərdə incəsənət nümunələrindən istifadə aşağıdakı istiqamətlər üzrə tətbiq edilmişdir:

1. I sinifdə müxtəlif bədii materiallarla, onlarla işləmək üsulları ilə tanışlıq. Keçilən mövzular üzrə sadə rəsmlərin çəkilməsi, fiqurların düzəldilməsi.

2. II sinifdə şagirdlərin incəsənət aləminə daxil edilməsi. Onların ətraf aləmlə emosional əlaqəli şəxsi müşahidələri, fikirləri, ideyaları və s. Mövzunun dərk edilməsində incəsənət nümunələrinin əhəmiyyətli rolu.

3. III sinifdə şagirdlərin ətraf aləmdəki gözəlliyə münasibəti. Müstəqil fikirlərin söylənilməsi.

4. IV sinifdə hər bir xalqın bədii yaradıcılığının çoxşaxəli olması haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılması.

Görülən işlərə aludəçilik uşaqlarda maraq, sərbəstlik və öz imkanları qarşısında heyrət yaradır. Dərslərin qeyri-ənənəvi keçirilməsi şagirdləri birgə komanda ilə çalışmağa sövq edir. Bunlardan biri də yaradıcı layihələrdir.

Bu dərslərdə şagirdlər fəal surətdə fikirləşir, onlarda iradə və yaşıdları ilə birgə işləmək həvəsi yaranır.

Şagirdlərin seçimi ilə layihə dərslərdə verilən müxtəlif mövzularda yerinə yetirilir: gil işi, dizayn, dekorativ incəsənət və s. I sinifdə layihə üzərində işləmək qeyri-mümkündür, çünki uşaqlar oxumağı, yazmağı, təhlil etməyi bacarmırlar. Buna görə də ilin birinci yarısında uşaqlarla müəllimin köməyi ilə tədricən hazırlıq mərhələsi həyata keçirilir: bura şagirdlərin yaradıcılıq işləri (rəsmlər, təbiiqetmə, şifahi hekayələr) daxil olur ki, bu prosesdə onlar təhlil etməyi, fikir söyləməyi öyrənirlər. İlin ikinci yarısında uşaqlar artıq oxumağı bacarır, ilkin yazı bacarıqlarını mənimsəyir, sual-cavablarda iştirak edirlər. Buna görə də bu zaman layihə üzərində işin həcmi genişləndirmək və buraya yalnız rəsmləri deyil, müəllimlə birlikdə tərtib edilmiş plana əsasən məlumat toplusunu da daxil etmək mümkündür. Kiçik yaşlı məktəblilərin inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq I sinif şagirdi öz “kiçik dünyası” üçün (“Məktublar şəhəri”, “Canlı əlifba”, “Tapmacalar kitabı”) ən yaxın və mənalı mövzular təklif edir ki, bu da “Azərbaycan dili” dərslərində daha səmərəli həyata keçirilir.

I və II sinifdə uşaqlara bir qrupda necə işləmək öyrədilir. Çünki uşaqların bir-biri ilə anlaşması, ortaq bir fikrə gəlməsi çox çətindir. Bizim vəzifəmiz uşaqlara qarşılıqlı ünsiyyət və anlayışı düzgün şəkildə aşılamaqdır. Bu dövrdə uşaqlar kitabxanada kitabla birgə işləməyi, müəyyən bir mövzuda müxtəlif mənbələrdə lazım olan məlumatları tapmağı, layihələr hazırlamağı və onları qorumağı öyrənirlər. (“Azərbaycanın şəhərləri”, “Atalar sözləri”, “Bişintilərdə naxışlar və bəzəklər”, “Mənim şəcərəm”).

Layihə fəaliyyətləri III və IV siniflərdə tam olaraq başlayır.

Layihələrin müəllifləri şagirdlər özləri olduqda, yəni maraqlandıqları mövzularda yaradılanda və özləri tərəfindən təklif edildikdə, onlar nəticə əldə etmək üçün xüsusi fəallıq və şəxsi maraq göstərirlər.

Layihə fəaliyyətinin bacarıqlarını formalaşdıqca uşaqlar fərdi layihələrdən (“Mənim şəcərəm”, “İnsanlara verilən sərəvət”, “Doğma yurdun gözəlliyi” – foto hekayəsi), qrup layihələrinə keçirlər və birlikdə çalışırlar (“Məktublar şəhəri”, “Ətrafdakı gözəlliklər”, “Canlı əlifba” və s.). Daha sonra sinif layihələri planlaşdırılır (“Söz haqqında hekayə”, “Riyaziyyat nağılları” və s.).

İbtidai siniflərdə layihənin müddətini 1-2 dərs və ya sinifdənkənar işlərdə 1-2 həftə ilə məhdudlaşdırmaq məsləhətdir. Bir layihə üzərində işləyərkən şagirdlərlə ekskursiyalar, müşahidə gəzintiləri, sosial sorğular (anketlər, müsahibələr və s.) keçirilir.

Kompüter texnologiyaları fərdi və qruplarla iş formalarını optimal surətdə birləşdirməyə imkan verir. Qrup işləri daha müvəffəqiyyətlə keçir. Təqdim olunan mövzuların öyrənilməsində uşaqlar çox mehribanlıq və birlik nümayiş etdirirlər. Hər biri öz tapşırığını layiqincə yerinə yetirir. Təqdimatlar rəngarəng və məzmunlu alınır.

Çətin zəhmət sayəsində uşaqlar işlərinin uğurunu yaşayırlar. Uşağa inam, ona güvənmək, öz ideyalarını həyata keçirmə və özünü təsdiqləmə istəklərinin dəstəklənməsi yaxşı nəticələr verir. Dərsin sonunda hər bir uşağın ruhunda bir yaradıcılıq nişanəsinin qalması vacibdir.

Binar dərslərdə incəsənət nümunələrindən istifadə. Azərbaycan dili akademik bir fənn olaraq kiçik yaşlı məktəblilərin estetik tərbiyəsi problemlərini uğurla həll etməyə imkan verir. Bədii əsərlərə müraciət etmək Azərbaycan dili dərslərinin sərhədlərini genişləndirir, məktəblilərə rəsm və musiqi dilini ana dilinə “çevirməyi”, dünyanın estetik qavrayışını şifahi səviyyədə ifadə etməyi öyrətməyə imkan verir. Azərbaycan dili dərslərində musiqinin istifadəsi şagirdlərin yaradıcı nitq qabiliyyətlərinin inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Məlumdur ki, inkişaf etmiş bir emosional sahə şagirdlərin həm zehni, həm də nitq fəaliyyətini stimullaşdırır, çünki incəsənət intensiv şəkildə yaradıcılığı, emosional həssaslığı və yaradıcı təxəyyülünü inkişaf etdirir.

Artıq ibtidai siniflərdə musiqi əsərlərinin cəlb edilməsi ilə əlaqəli nitqin inkişafı üçün təlim sistemi inkişaf etdirmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, musiqi proqramı və metodik vəsaitləri “Azərbaycan dili” [3] fənninin digər bölmələrini öyrənmək üçün dərslərdə musiqidən istifadə etmək üçün böyük imkanlar vardır. Beləliklə, musiqi bu işdə emosional stimulaşdırıcı rolunu oynaya bilər (rəsm çəkmək, şəxsi təəssürlər və ya təqdimata əsaslanan inşa), duyğuların və emosiyaların ifadəsinə kömək edir. Azərbaycan dili dərslərində səslənən bir musiqi onun ayrı-ayrı mərhələsinin atmosferini yaxşılaşdırır, şagirdlərin mövzuya marağını yüksəldir. Təcrübə göstərir ki, musiqi, eyni zamanda, məktəblilərin yaradıcı nitq qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir, şagirdlər arasında ünsiyyətin intensivliyini artırır. Daha doğrusu, bu cür təlim musiqinin məzmununu sözlərdə təcəssüm etməyə və ona uyğun olan obrazlı və ifadəli dil vasitələri tapmaq üçün yaradıcılıq qabiliyyətini aşkar etməyə imkan verir. Aşağıda II sinifdə “Azərbaycan dili” dərindən bir fraqmenti nəzərinizə çatdırırıq:

Tədqiqatın aparılması: Müəllim şagirdlərə şəkillər verir və onları cütlərə ayıraraq iş vərəqləri paylayır. Həmçinin incəsənət növü kimi sözlərə uyğun musiqi parçalarının və yaxud mahnıların, həmçinin şeirlərin tapılması tövsiyə olunur. Bu, mövzuya marağı artırır.

I cüt:

1. Verilmiş sözlərin içərisindən hansı sözlərin yerindən asılı olmayaraq həmişə böyük hərflə yazıldığını seçin və qaydaya əsasən izah edin.

2. Bu sözlərə aid mahnı və ya musiqi parçası tapın.

Qızıl gül, Könül, Şəki, Dəniz, Qızıl, Neftçi, Tıq-tıq xanım, Sürücü, Mübariz, Aslan, Xəzər, Toplan, Təyyarəçi (“Qızıl gül” mahnısı, “Neftçilər” mahnısı, “Tıq-tıq xanım”ın mahnısı, dənizi tərənnüm edən musiqi parçası, “Vətənimin qəhrəmanı” və s.)

II cüt:

1. Verilmiş sözlərin içindən həm böyük, həm kiçik hərflə yazılan sözləri seçin və izah edin.

2. Sözlərə aid mahnı və ya musiqi parçası tapın.

Solmaz, Külək, Metro, Arzu, Gəncə, Lalə, Uğur, Azərbaycan, Prezident, Daşqın (“Balaca pişik” mahnısı, “Bakı metrosu”, “Gəncə” mahnısı, “Azərbaycan” mahnısı və s.)

III cüt:

1. Sözlərin içindən şəhər adlarını seçib yazın. Birini cümlədə işlədin.

2. Sözlərə aid mahnı və ya musiqi parçası tapın.

siçan, at, kür çayı, lənkəran, kompüter, Moskva, məktəb, türkiyə, İstanbul, fransa (“Lənkəran” mahnısı, Məktəb valsı, “Köhlən atım” mahnısı və “Azərbaycan – Türkiyə” mahnılarının səsləndirilməsi)

IV cüt:

1. Hansı şəkilə ad vermək olar? Həmin sözdən cümlə qurun.

2. Şəkillərə aid mahnı və ya musiqi parçası tapın.

(“Ağ alma” mahnısı, “Kukla” mahnısı, “Azərbaycan” mahnısı, musiqidə təbiətin təsviri, “Oynaq topum” mahnısı).

V cüt:

1. Nöqtələrin yerinə uyğun adları yazın.

2. Cümlələrə müvafiq mahnı parçası seçin.

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti .....dir.

2. .... şəhəri gündən-günə gözəlləşir.

3. .... ilə ..... mehriban və qardaş ölkələrdir.

4. .... dənizində çoxlu balıq var.

(“Bakı” haqqında mahnı, “Azərbaycan-Türkiyə” mahnısı, “Xəzər” dənizini təcəssüm etdirən musiqi parçasının dinlənilməsi)

VI cüt:

1. Cədvəlin xanalarına uyğun gələn sözlər yazın.

2. Adlara müvafiq mahnı və musiqi parçaları tapın.

Ölkə adı Kənd adı Dağ adı (“Kəndimiz” mahnısı, “Dağlar” mahnısı”).

VII cüt:

1. Vətən müharibəsi Şəhidləri haqqında bildiklərinizi danışın. “Şəhid” sözünü cümlədə işlədin və bildiyiniz şeirləri söyləyin.

ŞƏHİDLƏRİMİZ NURLU ŞƏHİDLƏRİMİZ
Ucadan ucadır Şəhid adınız, Döyüş şücaətiniz
Vətənə sədaqət olub andınız. Dillərə dastan oldu.
Qəblərdə yaşayıb, ölməz oldunuz, Uca Şəhid adınız
Nur üzlü, qəhrəman Şəhidlərimiz, Tarixlərə yazıldı.
Sizinlə fəxr edir bu Vətənimiz! Vətən qəhrəmanları
Nurlu Şəhidlərimiz.
Qarşınızda baş əyib,
Rəhmət diləyirik biz! [4]
Şeirlərin müəllifi: Kifayət Məmmədova

2. Qəhrəman sözünü iki mənada cümlədə işlədin. Ad bildirən sözün altından xətt çəkin.

2.Qəhrəmanlara aid mahnı tapın.

(“Azərbaycan əsgəri” marşı)

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi.

Cütlər işin nəticələrini təqdim edir. İş vərəqləri lövhədən asılır. Şagirdlərin təqdimatından sonra müəllim cavabları sistemləşdirir, şagirdlərə suallar verilir. Uşaqlar seçilən musiqilərin uyğun olub olmadığını müəyyənləşdirirlər:

1. Hansı sözlər böyük hərflə yazılır?
2. Nə üçün?
3. Sözü böyük hərflə nə zaman yazırıq?

Nəticə və ümumiləşdirmə:

Müəllim şagirdlərin diqqətini tədqiqat sualına yönəldərək qeyd edir ki, ad bildirən sözlər yerindən asılı olmayaraq həmişə böyük hərflə yazılır. Belə sözlərin böyük hərflə yazılmasının əsas xüsusiyyəti onların xüsusi adlar olmasıdır. Bu cür sözlər onlara verilən xüsusi adlara görə fərqlənir. Müəllim, həmçinin təqdim edilmiş musiqi parçalarının və mahnıların düzgün seçilməsini, hansı janra aid olduğunu müəyyənləşdirir və uşaqları rəğbətləndirir.

Beləliklə, ibtidai siniflərində incəsənətin müxtəlif növlərindən istifadənin əsas şərtlərini nəzərə almaqla, həmçinin qarşıya qoyulmuş məqsədə və irəli sürdüyümüz vəzifələrə nail olmaqla tədqiqat işinin nəticələrini uğurlu hesab etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. “Azərbaycan müəllimi”, - 2013, 25 oktyabr, № 41.
2. Cəlilova, Y., Cəfərzadə K.Təsviri incəsənət II sinif. Bakı:Yaznəşr,-2014, -56 s.
3. İsmayılov, R., Orucova, G., Xəlilov, Z., Cəfərova, D. Azərbaycan dili II sinif. Bakı: Altun kitab, - 2018, 207 s.
4. Məmmədova, K.R. Şeir və tapmaca çələngi. - Bakı: ADPU, -2021, -66 s.
5. Sadiqov F.B.Pedaogika. bakı 2008, 448 s.
6. Seyidov S.İ., Həməzəyev M.Ə. Psixologiya Bakı: YYSQ, 2014, 434 s. (s.237).

7. Медведева Е.А. Познание мира культуры ребенком с ограниченными возможностями здоровья. 2-изд, Москва: «Издательство Юрайт», 2017, 82 с.

Summary

Theoretical and Practical Issues of Using Art Examples in Primary Grades

The article reveals the theoretical and practical issues of the use of arts in the educational process. The conditions and directions of the use of types of art in the process of teaching various subjects are indicated. The special importance of the introduction of the design method in the primary grades is noted when using different types of art. The author offers excerpts from lessons in which music and visual activities were used. At the end, the conclusions are indicated.

Резюме

Теоретические и практические вопросы использования примеров искусства в начальных классах

В статье раскрываются теоретические и практические вопросы использования видов искусства в учебном процессе. Указываются условия и направления использования видов искусства в процессе преподавания различным предметам. Отмечается особое значение внедрения метода проектирования в начальных классах при использовании разных видов искусства. Автор предлагает фрагменты из уроков, в которых были использованы музыка и изобразительная деятельность. В конце указываются выводы.

Rəyçi: dos.V.P.Bəşirov

PSIXOLOGİYA

Научная статья
УДК 159.91

Азат Мухаметшин
Лейсан Шарафиева
Набережночелнинский Государственный Университет

СОЦИАЛЬНЫЕ ЭМОЦИИ И ЧУВСТВА: ЛОКАЛИЗАЦИЯ НЕЙРОАКТИВНОСТИ ЛИМБИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ГОЛОВНОГО МОЗГА

Ключевые слова: *социальные эмоции и чувства, эволюционное развитие, мозг, нейроактивность*

Açar sözlər: *sosial emosiyalar və hisslər, təkamül tərəqqisi, beyin, neyroaktivlik*

Keywords: *social emotions and feelings, evolutionary development, brain, neuro-activity*

Введение

Современная наука раскрывает всё более сложные закономерности нейрофизиологии, нейропсихологии человека. Исследование социальных эмоций с помощью лабораторных приборов, которые регистрируют изменения разности электрических потенциалов головного мозга, сердца, мышц, клеток, в процессе их жизнедеятельности, раскрывают сущность нейрофизиологических и нейропсихических явлений. Изучение нейропсихологии человека, в особенности функционирования головного мозга, позволяют исследователям зафиксировать зоны воздействия электронной активности. Постановка проблемы заключается в том, что осознание воздействия реакций на социальную эмоцию не представляется возможным, так как субъект находится внутри этой эмоции. Теоретические перспективы исследования нейрофизиологических, нейропсихологических процессов активации зон социальных эмоций заключаются в попытке осознанно воздействовать на импульс и реакцию, приглушая или замещая бессознательное действие, которое сначала произойдёт и только в последствии осознаётся. Расширение теоретической части исследований позволяет соотнести с практической частью с применением лабораторных приборов: ЭЭГ электроэнцефалограмма

(регистрация амплитудно-частотных характеристик головного мозга), ЭКГ электрокардиограмма (исследование биоэлектрической активности сердца), ЭМНГ электромиография (метод исследования биоэлектрических потенциалов мышц), МРТ магнитно-резонансная томография (фиксация электромагнитных полей клеток). Теоретической основой исследования стала модель триединого мозга Пола Маклина [1].

Зоны нейроактивности головного мозга.

По мнению Пола Маклина эволюционное развитие мозга происходило путём усложнения системы приспособления в среду обитания, развиваясь и переходя в более высокоорганизованные организмы, но не теряя, а сохраняя прежние функции. Рассмотрим некоторые эмоции и чувства:

Чувство вины.

Вина, по определению психологов, это социальное чувство, вызвано каким-нибудь неправильным действием или поступком, и если человек идентифицировался с нею, то может ощущать в себе боль, дискомфорт, привлекать в свою жизнь «невротические» отношения, разные болезни, травматические ситуации, а также, становится жертвой обстоятельств [2]. Набережночелнинские исследователи, фиксируя активацию характеристик электрической активности головного мозга «чувства вины», при помощи лабораторных приборов, применяя теорию Пола Маклина триединого мозга, установили следующие данные. Анализ результатов ЭЭГ (электроэнцефалограммы) показали, что чувство вины активируется в том же отделе, что и стыд (боковая орбитофронтальная кора головного мозга). То есть, когда человек испытывает чувство вины, одновременно он испытывает и стыд. Другими словами, чувство вины активирует чувство стыда и человек начинает испытывать психофизиологические ощущения. Во внешних реакциях чувство стыда можно обнаружить при следующих проявлениях: избегают взгляда, прикрывают лицо, краснеют, опускают голову и хочется «провалиться сквозь землю». Стыд изолирующее чувство. Такого рода реакции происходят на бессознательном уровне, на уровне биохимических процессов в организме. Примечательно то, что и зона совести находится на том же месте.

Чувство зависти.

Зависть это социально-психологический конструкт, концепт, охватывающий целый ряд различных форм социального поведения и чувств, возникающих по отношению к тем, кто обладает чем-либо (материальным или нематериальным), чем хочет обладать завидующий [3]. Набережночелнинские исследователи провели эксперименты, где реципиентов просили представить образ человека, к которому они якобы испытывают чувство зависти. Известно, что активация головного мозга тех же отделов при действии, воображении, представлении, снах и мечтах происходит идентично, поэтому обнаружить амплитудно-частотные характеристики электрической активности было соотносительно аналогичным, что и при действительном чувстве или эмоции. Зависть активируется в головном мозге в передних частях пояс-

ной извилины. Более того в этой же части активируется зона боли. Другими словами, человек ощущает психологическую боль, когда испытывает чувство зависти. Зона зависти активирует зону неудовлетворённости. Чувство зависти – ревности приводит к идентификации с общностью с чувством принадлежности к обществу. В поведенческих реакциях зависть может вызвать спектр чувств и эмоций: недоброжелательность, озлобленность, отвращение, обиду, злобу, агрессию, ненависть. Так как боль, психологическая или физиологическая, является сигналом неполадок, поэтому гамма эмоций и чувств, связанных с завистью, направлена на вспышку негатива в окружающую среду, чтобы избежать отрицательного воздействия на относительно-гармоничный внутренний гомеостаз организма.

Чувство обиды.

Обида это оскорбление, огорчение, причиненное кому-либо несправедливо, незаслуженно вызванное оскорблением, огорчением. За этим скрывается несоответствие реальности ожиданиям того человека, который обиделся. Обиду отмечают, как состояние беспомощности, бессилия. Чувство обиды так же указывают, как негативное переживание, которое сигнализирует о нарушении социального контакта. Набережночелнинские исследователи, изучая активацию зон головного мозга, определили, что зона «чувства обиды» локализуется одновременно активируя эмоциональную боль. Обида является первобытным вариантом самозащиты, где неприязнь увеличивает дистанцию. На уровне подсознания обида является неприятием того, кто не соответствует собственным требованиям субъективного видения другого, близкого человека. Внешние проявления чувства обиды выражаются в эмоционально-направленных действиях против обидчика. Обида это глубоко подавленный гнев. На подсознательном уровне человек стремится стереть обидчика из Я-концепции за ненадобностью.

Выводы.

Спектры социальных чувств и эмоции произошли в разные периоды времени.

Задача эволюционного развития состоит в двух основных законах: выживание организмов и продолжение рода.

Чувство вины активирует стыд, который выражается на неосознанных, доисторических поведенческих реакциях, которые бесконтрольны самим организмом (стыд активирует реакцию желания «провалиться под землю»).

Чувства: зависти, ревности являются в том числе защитным механизмом психики, который позволяет думать о другом в отрицательном ключе, тем самым успокаивая свой организм, наличием чувства отмщения за то, что отняли, что ему принадлежит (эгоцентризм).

Чем дальше развивается эволюция, тем высокоорганизованней становится мозг и следовательно, чем раньше образовалось новообразование в древнем мозге, тем более примитивнее его содержание.

Литература:

1. Maclean P.D. Psychosomatic Disease and the Visceral Brain: Recent Developments Bearing on the Papez Theory of Emotion. Psychosom Med. 1949. 353 p.
2. Аппаев М.Б., Джанкезова Т.С. Влияние эмоционально-волевой сферы на уровень общих интеллектуальных способностей в подростковом возрасте // Мир науки. 2016 г. Том 4. № 2. С.1-11.
3. Бескова Т.В. Представления о зависти в психологических теориях личности // Современные исследования социальных проблем №9 (29) 2013. С.1-23.
4. Асмолов А.Г. Психология личности. М.: Изд-во МГУ, 1990. 367 с.

Xülasə

Sosial emosiyalar və hisslər: Beyinin limbik sistemində nevrал aktivliyin lokalizasiyası

Məqalənin məqsədi laboratoriya alətlərindən istifadə etməklə beyin neyronlarının elektrik fəaliyyətinin öyrənilməsi və Pol Maklin nəzəriyyəsi əsasında emosional beyin təkamülünün iyerarxik modelini təhlil etməkdir. Naberejniye Çelni tədqiqatçılarının araşdırmalarında beyin müəyyən sahələrinin aktivləşməsi qeydə alınmışdır. Tədqiqat metodu kimi aşağıdakı laboratoriya və instrumental tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir: EEG – Elektroensefaloqrafiya (beynin amplituda-tezlik xüsusiyyətlərinin qeydiyyatı), EKQ – Elektrokardioqramma (ürəyin bioelektrik fəaliyyətinin öyrənilməsi), EMNG – Elektromioqrafiya (əzələlərin bioelektrik potensialının öyrənilməsi üsulu), MRT – Maqnit Rezonans Görüntüləmə (hüceyrələrin elektromaqnit sahələrinin fiksasiyası). Əsas nəticə olaraq sosial emosiyaların və hisslərin gizli zonalarının, beyin elektrik fəaliyyətinin amplituda-tezlik xüsusiyyətlərinin qeydiyyatı aparılmışdır. Vəcdan və günahkarlıq hissini utanc hissini aktivləşdirməsi aşkar olmuşdur. Həmçinin, məlum olmuşdur ki, köhnə hiss və duyğular təhtəlüşürə daha çox təsir edir. Bundan başqa müəyyən edilmişdir ki, zaman keçdikcə “yeni” duyğular təkcə “tanınma sistemi” kimi deyil, həm də psixikanı şüursuz instinktiv reaksiyalardan qoruyan mexanizmlər sistemi kimi formalaşmışdır.

Summary

Social Emotions and Feelings: Localization of Neural Activity in the Limbic System of the Brain

The purpose of the article is to analyze the hierarchical model of the evolution of the emotional brain, based on the study of the electrical activity of brain neurons using laboratory instruments and Paul McLean's theory. Activation of certain areas of the brain was recorded in the work of researchers from Naberezhnye Chelny. As the methodology were used laboratory and instrumental studies: EEG – Electroencephalogram (registration of amplitude-frequency characteristics of the brain), ECG – Electrocardiogram (study of bioelectric activity of the heart), EMNG – Electromyography (method of studying bioelectric potentials of muscles), and MRI – Magnetic Resonance Imaging (fixation of electromagnetic fields of cells). Latent zones of social emotions and feelings, registration of amplitude-frequency characteristics of electrical activity of the brain have been identified as main conclusions. It has been diagnosed that a sense of conscience and sense of guilt, activates a sense of shame. It has been detected that older feelings and emotions, have a great impact on the unconscious level. It has been established that, "new" emotions regarding the time were formed, not only as a "recognition system", but also as a system of mechanisms for protecting the psyche from unconscious instinctive reactions.

Rəyçi: dos. Ə. Ə. Əliyev

Наргиз Султан
Азербайджанский Университет Языков

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ В ПСИХОЛОГИИ

Ключевые слова: *адаптация, социально – психологическая адаптация, социальная адаптация, дезадаптация, адаптированность*

Açar sözlər: *adaptasiya, sosial-psixoloji adaptasiya, dezadaptasiya, sosial adaptasiya, adaptivlik*

Keywords: *adaptation, social-psychological adaptation, maladaptive, social adaptation, adaptability*

Проблема социальной – психологической адаптации индивида одна из ключевых вопросов современных исследований по многим направлениям психологии в том числе социальной психологии. Адаптационная проблематика занимает центральное место в общей психологии, психологии личности, социальной психологии, этнопсихологии, психологии развития и дифференциальной психологии.

В последнее время наблюдается значительная эволюция понимания явления психологической адаптации, которая отмечена следующими тенденциями: происходит все большее разделение понятий приспособления (adjustment) и собственно адаптации (adaptation) движение от пассивного приспособления к построению системы продуктивного взаимодействия личности и среды, от конечной цели – гомеостатического равновесия, отсутствию конфликтов – к самореализации и самореализации личности и реальной социальной среде. Такая трансформация сути понятия связана с общим смещением акцента с биологической и физиологической адаптации на психическую и социальную. Можно сказать, что исследователи все чаще обращаются к проблеме общей «адаптации к жизни», анализируют индивидуальные способы, стили и стратегии поведения, которые использует личность не только в сложных жизненных ситуациях, но и в повседневных условиях [7, с.10].

Термин «адаптация» можно отнести к общенаучным понятиям. Подобные понятия зарождаются на «стыках» различных областей знания. Понятие адаптации прошло большой и противоречивый путь развития, трудности которого связаны с объективной сложностью самого явления адаптации. В связи с прогрессом науки и расширением границ приложения данной категории качественно поменяется и само содержание теории адаптации. Проблему адаптации изучали Ж.Пиаже, Г.Селье, Т.Шибутани, Г.Триандис, С.П.Боткин, М.О.Гуревич, Ш.А.Надирашвили и другие. Детальный анализ

дефиниций приведен в исследовании Т.В.Середы [7, с.11]. Отмечается, что определения адаптации достаточно разнообразны и противоречивы, различные дефиниции делают акцент на разных сторонах изучаемого явления. В результате проведенного анализа [7, с.11] определения классифицируются на основе различий в описании характеристик двух взаимодействующих систем, характера связи между индивидом и средой, содержания и характера процесса адаптации, основной цели и результата адаптации. Эти классы определений взаимно пересекаются и внутри каждого существует достаточная вариативность описанных параметров. По-видимому такое многообразие может связано с использованием их в разных областях исследования (социальная, социально-психологическая, биологическая. Психофизиологическая адаптация), со спецификой задач исследований а также с различием подходов, принятых в отдельных научных школах. Понимание адаптации менялось с течением времени, следуя за тенденциями развития науки и отражая актуальные проблемы, волнующие человечество. Несмотря на разнообразие, общими во всех определениях адаптации можно выделить следующие моменты [7, с.11]:

1. Процесс адаптации всегда предполагает взаимодействие двух объектов;
2. Это взаимодействие разворачивается в особых условиях – условиях дисбаланса, несогласованности между системами;
3. Основной целью такого взаимодействия является некоторая координация между системами, степень и характер которой могут варьироваться в достаточно широких пределах;
4. Достижение цели предполагает определенные изменения во взаимодействующих системах.

Динамика развития понятия прослеживается через анализ изменений вариативных компонентов, уточняющих и конкретизирующих выделенные стабильные элементы. Процесс адаптации протекает по-разному и зависит от степени рассогласования между индивидом и средой, что также отражается в конкретных дефинициях. На протяжении истории изучения проблемы адаптации значительные изменения коснулись понимания целой адаптационного процесса. Также существуют многочисленные и даже прямо противоположные мнения относительно того, какие изменения должны происходить во взаимодействующих объектах в процессе адаптации.

Адаптация является центральным элементом теории развития XX века автором, которого является Жан Пиаже. Он определяет человеческое развитие как процесс адаптации. В своих исследованиях детского развития он опирался на такое определение, что познание является высшей формой адаптации. Развивая тезис об адаптивной природе интеллекта, Ж.Пиаже описывает два основных механизма, способствующих адаптации человека к условиям окружающей среды, – это ассимиляция и аккомодация. Под ассимиляцией Пиаже понимает совокупность интеллектуальных действий инди-

вида, направленных на включение факторов окружающей среды в уже сложившиеся у него когнитивные структуры [5, с.66]. Аккомодация представляет собой противоположный процесс воздействия среды на субъект, когда он направляет собственную активность на изменение уже сформировавшихся когнитивных структур, изменяет действия и представления в соответствии с новыми обстоятельствами. Исходя из этого Пиаже определяет адаптацию как равное соотношение этих двух векторов интеллектуальной активности индивида. Можно было бы определить адаптацию как равновесие между ассимиляцией и аккомодацией, или, что по существу одно и то же, как равновесие во взаимодействиях субъекта и объектов [5, с.67].

Проблема физиологической адаптации организма была выражена в работах русских психиатров (С.П.Боткин, М.О.Гуревич) в начале XX века под термином «приспособление». М.О.Гуревич пишет, что есть три формы реакция организма на экзогенные факторы: реактивность, сопротивляемость и приспособляемость. Свойства, создавшейся в результате прежних взаимоотношений организма со средой, являются результатом приспособлением. Приспособление организма к среде имеет большое значение, так как, приспособляясь, организм может не заболеть, не смотря на вредное влияние среды. По Боткину, природенная способность может увеличиваться, причем увеличившаяся или уменьшившаяся способность родителей приспособляться к среде передается его потомству. Такая способность имела большое значение для сохранения человеческого рода [6, с.25].

Проблему адаптации исследовал канадский ученый Г.Селье. Его концепция называется общий адаптационный синдром [7, с.28]. В соответствии с этой концепцией под воздействием определенных стрессоров в целостном организме протекают так называемые адаптационные реакции. Адаптационный синдром, по Г.Селье, имеет стадийный характер (стадия тревоги; стадия сопротивляемости; стадия истощения). По определению Т.Шибутани, адаптация – это комплекс приспособительных реакций, источником которых выступает интенсивное освоение среды, ее изменение и формирование важных требований для продуктивной деятельности [37]. Грузинский психолог Ш.А.Надирашвили связывал адаптацию с понятием «установка» как важного опосредующего компонента между действиями окружающей среды и психической деятельностью человека. Он утверждает, что установка – это рациональный инструмент приспособления индивида к социальной среде [3, с.24]. В этно-психологии проблемы адаптации личности к новой культурной среде изучали Г.Триандис, К.Оберг и Дж. Берри [9, с.334].

В психологическом словаре [10, с.18] адаптация определяется следующим образом:

1. Настройка органа чувств на интенсивность или качество стимуляции, приводящее к временному изменению сенсорного или перцептивного опыта, как в визуальной адаптации, когда зрачок глаза приспособливается к тусклому или яркому свету;

2. Снижение чувствительности сенсорного рецептора или сенсорной системы, вызванной длительным или повторяющимся стимуляцией;

3. Модификация для разных или меняющиеся обстоятельства. В этом смысле термин часто относится к поведению, которое позволяет человеку приспособиться к окружающей среды эффективно и оптимально функционировать в различных такие области, как преодоление ежедневных стрессоров. Также применяется более широко, например, в эргономике для обозначения система, изменяющая представление информации, дизайн интерфейса, или вывод в зависимости от возможностей или характеристик пользователя, системы или состояния окружающей среды;

4. Корректировки требований, ограничений, и нравы общества, в том числе способность жить и работать в гармонии с другими и заниматься удовлетворением социальные взаимодействия и отношения. Также называется социальной адаптацией;

5. Изменение структуры организма или функция, которая увеличивает его способность к успешному воспроизведению и способность его потомства выживать и воспроизводить успешно.

В современном психологическом словаре (под редакцией Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко) адаптация определяется так: адаптация (от лат. *adaptare* приспособлять) – в широком смысле – процесс и результат приспособления к изменяющимся внешним и внутренним условиям [8, с.15]. Адаптация человека имеет два аспекта – биологический и психологический. Биологический аспект включает приспособление живого существа к устойчивым и изменяющимся условиям внешней среды: температуре, атмосферному давлению, влажности, освещенности и другими условиями, а также к изменениям в организме: заболеванию, потере какого – либо органа или ограничению его функций. К проявлениям биологический адаптации относится ряд психофизиологических процессов, например, световая адаптация. Психологический аспект адаптации это – приспособление человека как личности к существованию и обществе в соответствии с требованиями этого общества и с собственными потребностями, мотивами и интересами [8, с.15]. Социальная адаптация – активное приспособление индивида к условиям социальной среды и интегративный показатель состояния человека, отражающий его возможности выполнять определенные биосоциальные функции: адекватное восприятие окружающей действительности и собственного организма; адекватная система отношений и общения с окружающими; способность к труду, обучению, к организации досуга и отдыха: способность к самообслуживанию и взаимобслуживанию в семье и коллективе, изменчивость (адаптивность) поведения в соответствии с ролевыми ожиданиями других. Социальная адаптация осуществляется путем усвоения представлений о социальных нормах и ценностям. К важнейшим средствам достижения успешной адаптации относятся образование и воспитание [8, с.17].

Р.С.Немов пишет: адаптация (от лат. *adapto* - приспособляю) – склонность индивида приспособляться к изменяющимся условиям окружающей среды, без внутреннего дискомфорта и без конфликта со средой. Социальная адаптация заключается в усвоении норм, правил и ценностей общества, которое его окружает. В процессе данной адаптации у индивида вырабатываются навыки общения, поведения и деятельности, одобряемые окружением, через которые он может реализовать свои интересы и потребности [4, с.467]. Психологи придают немалое значение социальной адаптации личности. В ходе адаптации изменяется и личность, и среда. В результате между личностью и средой формируются отношения адаптированности. Успешно адаптированным человеком, по мнению психологов, можно считать человека, у которого не нарушены психологический баланс, умение получать удовольствие от жизни и продуктивность. И.А.Красильников и В.В.Константинов под термином «социально-психологическая адаптация» понимали процесс преодоления трудных ситуаций, в ходе которого раскрываются новые способы поведения, внутриличностные процессы [1, с.129].

В социологическом подходе адаптация трактуется как процесс приобретения личностью новых социальных ролей. При этом сущность процесса адаптации заключается в содержательном приспособлении к условиям жизнедеятельности. Субъективная сторона данного процесса – усвоение индивидом норм, ценностей и правил общества.

Представители данного подхода часто идентифицируют понятия «адаптация» и «социализация», по этой причине решающее значение отводится проблеме соотношения индивидуальных способов действий, форм поведения личности требованиям и правилам выполнения социальных функций. В настоящее время одним из ресурсов социальной адаптации является социализация личности, другими словами это развитие личности при тесном взаимодействии и влиянии окружающей среды, обусловленное определенными социальными факторами. Социализация понимается как процесс развития личности, в ходе которого формируются разнообразные взаимосвязи личности и общества, происходит усвоение общественных норм, ценностных ориентаций, установок, развиваются личностные качества, приобретается опыт [4, с.125]. Помимо этого, адаптация происходит путем приобретения опыта определенной социальной группы, а социализация – за счет усвоения социального опыта общества в целом.

В литературе встречается следующее определение понятия «социальная адаптация» – это «результат процесса изменения психологических, социальных, моральных, демографических и экономических взаимоотношений между людьми», «приспособление к социальной среде». Социально-психологическая адаптация подразумевает вхождение личности в новую группу, построение положительного взаимодействия с членами этой группы и совместной деятельности. Социально-психологическая адаптированность – это такой процесс отношений личности с группой, когда личность успешно выполняет

свою главную деятельность без каких-либо конфликтов, когда личность удовлетворяет потребности, порождаемые в социуме, когда личность принимает те ролевые ожидания, которые выдвигает группа.

Адаптация человека с позиций социологии был изучен А.Н.Розенбергом. Он рассматривал социальную адаптацию как «противоречивый и трудный процесс приспособление личности к социальной среде организации, к различным составляющим среды на производстве для выполнения социальных функций в коллективе» [11, с.11]. По мнению В.В.Синявского и С.Л.Арефьева, социально-психологическую и профессиональную адаптацию не следует рассматривать отдельно друг от друга. В ходе адаптации личность приспосабливается к среде, и при интенсивном взаимодействии с этой самой средой меняет свои качества, черты, характеристики. Исследователи (В.В.Селиванов) выделили 4 формы отличие психологической адаптации от социально-психологической [11, с.11]:

1. Активная позиция (когда человек стремится понять и завоевать доверие окружающих, чтобы впоследствии влиять на них);
2. Пассивная позиция (внешняя согласованность действий человека с другими в незнакомых обстоятельствах);
3. Простое приспособление (когда человек старается угодить более сильному, чтобы добиться его защиты);
4. Осторожная установка на «изучение» окружающего (обстановки и людей).

Особенность процесса адаптации заключается в том, что на протяжении всей жизни человек встречается с необходимостью интенсивного приспособления к различным составляющим социальной среды, а именно: бытовым; профессиональным; культурным; социальным; психологическим и другим характеристикам. Исходя из этого, можно выделить следующие типы адаптации: профессиональной; социально-психологической; межкультурной; производственной; аккультурации и т.д. Наравне с адаптации существует явление дезадаптации.

Дезадаптация (маладаптивный) состояние, при котором биологические особенности или модели поведения вредны, контрпродуктивны, или иным образом мешают оптимальному функционированию различных сферах, такие как успешное взаимодействие с окружающей средой и эффективное решение проблем и стрессов повседневной жизни [10, с.324]. Это процесс, который приводит к нарушению взаимосвязи со средой, обострению сложных ситуаций и сопутствуется внутриличностными и межличностными конфликтами [5, с.67]. Критерии дезадаптации: нарушения в межличностных отношениях; нарушения в учебной и профессиональной деятельности; реакции, выходящие за пределы нормы (депрессия, агрессия, тревожность и др).

Ситуация дезадаптированности индивида может сопровождаться отклонениями в действии и поведении, в результате которого возникают конфликты, причины которых непонятны, неадекватные реакции на соци-

альных норм. Данные ценности и нормы выступают регуляторами поведения людей в социальной среде. Социальная норма – это значимое для всех правило, которое принято обществом и социальными группами, это образец должного [8, с.20]. Благополучность и скорость адаптации отличается у каждого индивида, то можно говорить о степени адаптированности или дезадаптированности человека.

Уровень адаптированности личности определяться свойствами и качествами самого индивида и свойствами и качествами социальной группы, социальной среды. Такие качества как адаптивность, адаптивный интеллект, способность к адаптации и адаптивный навык тоже влияет на социально-психологическую адаптацию индивида. Адаптивность - это способность давать соответствующие ответы к изменившимся или меняющимся ситуациям и способность изменять или корректировать свое поведение в различных обстоятельствах. Адаптивный интеллект способность применять знания к новым ситуациям, такие как решение проблем и общение с другими, демонстрируя эффективную способность взаимодействовать с окружающей средой и извлекать у нее уроки. Способности к адаптации – позволяющие знакомиться с новыми проблемами, такие как способность адаптироваться к новой среде и узнавать новое. Адаптивные навыки включают в себя самоуправление, такое как способность контролировать свои импульсы [10, с.19]. К социально-психологическим факторам, которые определяют благополучность адаптации, относят: однородность группы; численность группы; социальное положение и статус членов группы; их компетентность и значимость; характер деятельности членов группы; жесткость и однородность требований. К личностным факторам относят: пол; возраст; самооценку человека; уровень тревожности; уровень его компетентности; уровень идентификации себя с группой или средой и др. Так, адаптация считается интенсивным процессом, приводящим к позитивным либо негативным результатам. Выделяют 2 основных критерия благополучности адаптации: 1. Внутренний комфорт; 2. внешняя адекватность в поведении. Обобщая основные теоретические положения научных трудов исследователей по проблемам социально-психологической адаптации можно сделать вывод, что:

- социально-психологическая адаптация как теоретический и практическая проблема изучаются и разрабатываются в разных направлениях в психологии;
- социально-психологическая адаптация есть сложный процесс, который характеризует взаимоотношения человека со социальной средой;
- критериями процесса адаптации выступает не только вхождение личности в социальную среду но и уровень здоровья, склонность к развитию в соответствии с жизненным потенциалом.
- характерные черты процесса адаптации определяются свойствами личности и групп.

Литература:

1. Красильников И.А., Константинов В.В. Социально-психологическая адаптация личности и стратегии разрешения внутренних конфликтов //Известия Самарского научного центра Российской Академии Наук. – 2009. – Т. 11. – №. 4.
2. Лефрансуа Ги. Прикладная педагогическая психология. СПб.: Прайм ЕВРОЗНАК 2007, 576 .
3. Надирашвили Ш.А. Особенности закономерностей действия установки на различных уровнях психической активности человека. 1995. – С. 266-273.
4. Немов Р.С. Общая психология. – Издательский дом" Питер", 2008.686 с.
5. Пиаже Ж. Избранное психологическое труды. Психология интеллекта. М., «Просвещение», 1969, 659 с.
6. Психиатрия. Под ред. Гуревич. М.О. Учебник для медицинских институтов. Москва. Государственное Издательство Медицинской Литературы. 1949, 498 с.
7. Реан А.А., Кудашев А.Р. А.А. Баранов. Психология адаптации личности. СПб. Прайм - ЕВРОЗНАК, 2008. - 479 стр.
8. Современный психологический словарь. Под ред. Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко. - СПб.: Прайм-Евро-Знак, 2007. -490 с.
9. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. Москва, Аспект Пресс, 2006. 368 с.
10. APA Dictionary of Psychology. Second Edition. Editor in chief. Gary R. Vanden Bos. Washington DC. 2015. 1221p.
11. Савчук О.Ф. Социально-психологическая адаптация подростков во временном детском коллективе. Выпускная квалификационная работа. Екатеринбург 2017.

Xülasə

Psixologiyada sosial-psixoloji adaptasiyanın öyrənilməsinin nəzəri aspektləri

Məqalədə, psixologiyada adaptasiya probleminin tədqiqinin nəzəri aspektləri öyrənilmişdir. İlk növbədə adaptasiya, sosial adaptasiya, sosial-psixoloji adaptasiya, dezadaptasiya və sair yaxın anlayışlar elmi-psixoloji ədəbiyyatlar üzərindən təhlil edilmişdir. Məsələ ilə bağlı J.Piaje, H.Selye, S.Botkin, T.Şibutani, A.Rean, T.Stefanenko və başqa psixoloqların konsepsiyaları nəzərdən keçirilmişdir. Məqalədə adaptasiya prosesinə təsir göstərən faktorlar subyektiv və obyektiv olmaqla qruplaşdırılmışdır. Belə fikir qeyd olunur ki, fərdin psixi inkişafı başqa şəxsiyyətdaxili və genetik xüsusiyyətlərlə yanaşı həm də sosial mühitə adaptasiyası ilə şərtlənir.

Summary

Theoretical Aspects of the Study of Socio-Psychological Adaptation in Psychology

The article deals with the theoretical aspects of the adaptation issues in psychology. At first scientific and psychological literature relating the adaptation and its similar concepts as social adaptation, socio-psychological adaptation and maladaptation have been analyzed. Concepts of J.Piaget, H.Selye, S.Botkin, T.Shibutani, A.Rean, T.Stefanenko and other psychologists have been reviewed. In the article, the factors influencing the adaptation process are grouped into subjective and objective. Ones it is noted that the mental development of the individual is conditioned not only by other personality and genetic characteristics, but also by adaptation to the social environment.

Rəyçi: dos.Ş.R.Babayeva

İCTİMAİ ELMLƏR

Nigar Hüseynova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI SİYASƏTİNİN İDARƏETMƏ MODELİ: MÜASİR TRENDLƏR

*Biz elə addımlar atmalıyıq ki, post-pandemiya dövründə
ən hazırlıqlı ölkələr sırasında olaq və dərhal,
vaxt itirmədən yeni inkişaf dinamikasına sahib olaq.*

İlham Əliyev

Açar sözlər: *iqtisadiyyat, post-pandemiya, islahatlar, sənaye inqilabı*

Keywords: *economics, post-pandemic, reforms, industrial revolution*

Ключевые слова: *экономика, пост-пандемия, реформы, промышленная революция*

Müasir dünyada ilk dəfədir ki, bu dərəcədə qlobal, mürəkkəb, anlaşılmaz, qeyri-müəyyən və proqnozlaşdırıla bilməyən iqtisadi, sosial və demoqrafik fəlakətlə üz-üzədir. Heç şübhəsiz ki, 2020-ci ilin əvvəlindən başlayan koronavirus pandemiyası ilə bağlı əksər ölkələrdə sosial-iqtisadi fəallığın məhdudlaşması Azərbaycan iqtisadiyyatı qarşısında da yeni strateji çağırışlar qoyur. Hazırkı mühitdə əsas məqsəd isə son illərdə əldə olunmuş sosial-iqtisadi rifah səviyyəsinin aşağı düşməsinə imkan verməmək və post-pandemiya dövründə iqtisadiyyatın artım tempinin yüksəldilməsi üçün onun yeni mexanizmlərini yaratmaqdır.

Pandemiya şəraiti bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da iqtisadiyyatın müəyyən qədər geriləməsinə səbəb olub. Dünyada artıq yeni reallıqlar formalaşmaqdadır. Neft qiymətlərinin qeyri-sabitliyi, texnologiyaların və yeniliklərin sürətlə yayılması iqtisadi siyasətdə çevik dəyişikliklərin aparılmasını labüd edir. Bu baxımdan, Azərbaycanda iqtisadi siyasətin yeni idarəetmə mexanizminin yaradılması iqtisadi uğur əldə etməyin yeni mənbələrinin tapılmasına hesablanıb. Növbəti illərdə iqtisadiyyatımızın iki dəfə böyüməsi, qeyri-neft sektorunun inkişaf et-

dirilməsi, xarici və özəl investisiyaların cəlb edilməsində yeniliklər, insan kapitalından geniş istifadə edilməsi, innovativlik və s. kimi hədəflərin qoyulması ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir çağırışlar üzərində inkişaf edəcəyini və islahatların da bu məqsədlə sürətlənəcəyini deməyə imkan verir.

XIX-XX əsrlərdə baş verən iki böyük sənaye inqilabından sonra 2000-ci illərdən başlayan üçüncü sənaye inqilabı dünyanın iqtisadi, sosial və siyasi mənzərəsini dəyişən ən mühüm tarixi hadisələrdəndir. İndi isə meydana yeni dördüncü sənaye inqilabınıdır və biz nəhəng bir inqilabın astanasındayıq. Bu inqilabın əsasında süni intellektlə insanın fiziki gücünün birləşməsi dayanır [1].

Dünya ölkələri və liderləri bütün baş verənləri nəzərə alaraq, cəmiyyətləri sosial və siyasi baxımdan bu inqilaba hazırlamaq istiqamətində fəaliyyət göstərirlər. Gender bərabərliyi, ekoloji problemlərə diqqət çəkilməsi, dövlət orqanlarında və özəl sektorda rəqəmsallaşmanın həyata keçirilməsi bu prosesin tərkib hissəsidir. Ümumilikdə, ortaq beyin, ortaq sosial zəka yaratmaq gücündə olacaq bu yeni sənaye inqilabı bir çoxlarına qorxunc görünsə də, əslində, bütün bu məsələlər dövrün tələbidir və sosial təkamülün bir hissəsi hesab oluna bilər. Hələ ötən il ölkə başçısı öz çıxışında, Azərbaycanın yeni sənaye inqilabına hazır olduğu bu mərhələdə onun aktiv mövqedə duracağına mesajını vermişdi. Vətən müharibəsindən əvvəl və sonrakı mərhələdə aparılan dərin sosial islahatlar, bir tərəfdən də elektronlaşmanın sürətləndirilməsi cəmiyyəti yeni inqilaba hazırlayan əsas faktorlardır. Digər tərəfdən, dünyada Dördüncü Sənaye İnqilabı mərkəzlərindən birinin Azərbaycanda qurulması haqqında qərar qəbul edilməsi əhəmiyyətli addımlardan biridir. Qeyd edək ki, Azərbaycanda yaradılacaq bu mərkəzin fəaliyyəti Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyanı əhatə edəcək. Həmçinin, bu regional mərkəzin yaradılması ölkəmizin texnoloji yeniliklər və innovativ addımlarla regionun rəqəmsal mərkəzinə çevrilməsinə şərait yaradacaq [2].

Dördüncü Sənaye İnqilabı rəqəmsal texnologiyaların nailiyyətlərinə əsaslanaraq meydana gəlmişdir. Bu, istehsal və satışla bağlı qərarları avtonom şəkildə verə bilən “ağıllı fabrik”lərin ortaya çıxmasına şərait yaradır. Dördüncü Sənaye İnqilabı maşın öyrənməsi, süni intellekt, üçölçülü çapetmə (3D printer), robotlar, pilotsuz uçuş aparatları və nəqliyyat vasitələri, blokçeyn texnologiyası, neyrotexnologiyalar, implantasiya oluna bilən texnologiyalar, bulud texnologiyaları və digər inqilabi yeniliklər hesabına təşəkkül tapır. Şübhəsiz ki, bu texnologiyaların hər biri məişət və iqtisadiyyat baxımından müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, Dördüncü Sənaye İnqilabında yuxarıda qeyd olunan texnologiyalar əsasında, əvvəllər görünməmiş dərəcədə inqilabi xarakterli yeni, daha təkmil texnologiyalar meydana çıxır və bu proses fasiləsiz olaraq davam edir. Heç də təsadüfi deyil ki, artıq dünya Beşinci Sənaye İnqilabı, “sənaye 5.0” və ya “cəmiyyət 5.0” anlayışlarını müzakirə etməyə başlayıb. Bu isə, artıq insanlarla maşınların birgə əməkdaşlığına əsaslanan istehsalın və cəmiyyətin formalaşmasını nəzərdə tutur [3].

Dördüncü Sənaye İnqilabı insanı cəmiyyət həyatının demək olar ki, bütün sahələrində önəmli çağırışlarla üz-üzə qoyur. Bu gün insan-insan, insan-hökumət və insan-təbiət münasibətlərinin hər biri üzrə bu inqilabın doğurduğu çağırışları

görməmək mümkün deyil. Təsadüfi deyil ki, artıq “ağıllı hökumət”, “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd”, “ağıllı fabrik”, “ağıllı avtomobil”, “ağıllı telefon” kimi konsepsiyalar həyatımızda daha çox görünməyə başlayıb və bunların sürətlə yayıldığına şahidlik edirik.

Hazırda ölkəmiz nüfuzlu reytinglərdə hər il müsbət inkişaf dinamikası göstərir. Azərbaycan İKT sahəsinin inkişafına görə dünya üzrə 65-ci yerdə qərarlaşıb və Cənubi Qafqaz ölkələri arasında liderdir. Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının “State of Broad band Report 2018” sənədinə əsasən, Azərbaycan MDB məkanında internetin əhatə olunması və yayımına görə ilk yerdədir (79%).

Dünya Bankının “Doing Business 2018” hesabatında isə, ölkəmiz Avropa və Mərkəzi Asiyada ən çox islahat aparan 10 ölkə sırasında yer alıb və dünya üzrə 190 ölkə arasında 25-ci yerdə qərarlaşıb. Hazırda həyata keçirilən islahatlar Azərbaycanın texnoloji cəhətdən daha da inkişaf etməsi üçün şərait yaradır [4].

Əvvəlki illərdə ölkəmizdə həyata keçirilən dərin islahatlar pandemiyanın respublika iqtisadiyyatına təsirini azaltmağa, Azərbaycanda sahibkarlara, məşğul və işsiz əhaliyə birbaşa dəstək paketi təqdim etməyə imkan vermişdir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, möhkəm təməl üzərində qurulan iqtisadi strategiya ölkənin istənilən çətin durumdan çıxmasını şərtləndirən yoldur. Görülən qabaqlayıcı tədbirlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan bu böhrandan daha az itkilərlə çıxacaq. Yuxarıda sadalanan fikirlərə uyğun olaraq, şəffaflıq, dürüstlük, ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və bu istiqamətdə bundan sonra atılacaq addımlar həm pandemiya dövründə, həm də post pandemiya dövründə Azərbaycana yeni imkanlar qazandıracaq.

İqtisadiyyata canlı orqanizm kimi yanaşdıqda, onun bütün sektorlarının bir-biri ilə müəyyən qarşılıqlı əlaqədə olduğu üzə çıxır. Pandemiya mühitində “mikroflorası” pozulan orqanizmin yad müdaxiləyə qarşı necə reaksiya verəcəyini və bu prosesin nə qədər vaxt alacağını təxmin etmək çətinidir. Bu baxımdan, pandemiya dövrünü insanın psixoloji affekt halı ilə müqayisə etdikdə, bir çox sektorlarda hərəkətsizlik və gözləmə mövqeyinin müşahidə olunması izah oluna bilən hadisədir.

Dünyanın bir hissəsi olan Azərbaycanda dövlət iqtisadi fəallığı artırmaq istiqamətdə mühüm addımlar atmaqdadır. Eyni zamanda, həm pandemiyanın sosial-iqtisadi təsirlərinin azaldılması, həm də post-pandemiya dövrünə hazırlıq istiqamətində qərarlar qəbul edilir, islahatlar aparılır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi siyasətin ayrı-ayrı istiqamətlərinə cavabdeh olan qurumların bir platformadan koordinasiya olunması müsbət sərəfə verir. Həyata keçirdiyi yeniliklərlə dünyada ən islahatçı Prezident kimi tanınan cənab İlham Əliyev imzaladığı fərman və sərəncamlarla post-pandemiya dövründə sosial-iqtisadi sferada islahatların vahid mərkəzdən əlaqələndirilməsi sistemini yaratmışdır.

Bu səbəbdən də, növbəti onillikdə ölkəmizdə sosial rifahın yüksəldilməsi üçün iqtisadiyyatın ikiqat artımının təmin edilməsi qarşıda duran başlıca strateji çağırışlardan biridir. Xüsusilə post-pandemiya dövründə iqtisadiyyatın illik artım tempinin yüksəldilməsi üçün onun yeni mexanizmlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, bu məqsədlə daha dayanıqlı və inklüziv iqtisadi artım mənbə-

lərinin yaradılmasına, xüsusilə özəl investisiyaların, o cümlədən birbaşa xarici investisiyaların cəlbinə, qeyri-neft ixracının genişləndirilməsinə əsaslanan milli inkişaf prioritetlərinin müəyyən edilməsi, qlobal dəyər zəncirinə fəal qoşulma, investisiya mühitinin radikal yaxşılaşdırılması, müasir səhiyyə və təhsil siyasəti vasitəsilə insan kapitalının keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi, biznesin tələblərinə uyğunlaşdırılması, mülkiyyət hüquqlarının daha effektiv qorunması və “biznesə dost” digər strateji vəzifələrin icrası təmin olunmalıdır.

Qeyd edək ki, milli iqtisadi inkişaf qarşısında duran strateji çağırışlara adekvat cavab vermək, yeni iqtisadi artım və inkişaf modelinə uğurlu keçidi təmin etmək, bunun üçün iqtisadi siyasət və iqtisadi islahatlar çərçivəsini formalaşdırmaq üçün ölkədə iqtisadi siyasətin yeni strateji idarəetmə çərçivəsinin yaradılması tələb olunur. Bu çərçivə post-pandemiya dövründə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsini və milli iqtisadiyyatın müasirləşdirilməsini hədəfləyən strategiyanın formalaşdırılmasını, xüsusilə onun vacib hissəsi olan iqtisadi islahatlar proqramının hazırlanmasını və uğurla həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Klaus Şvab. Dördüncü sənaye inqilabı, UNEC (az.edu.az/az/news/)
2. news.unec.edu.az
3. <https://unec.edu.az>. Dördüncü sənaye inqilabı-UNEC
4. <https://www.digital.gov.az>
5. <https://az.trend.az>
6. Hüseynov Tofiq Həsən oğlu. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika: monoqrafiya / T. H. Hüseynov; elmi red. A. K. Ələsgərov.- Bakı: Elm, 2015.- 466 s.

Summary

Management Model of Azerbaijan's Economic Policy: Modern Trends

In recent years, the deep reforms that carried out in the country have led to a decrease of pandemic impact on the republic's economy, and provided an opportunity to conduct a direct support programme for non-working citizens and other groups of the population. All of this shows that the economic strategy created on a strong base is a road map, which is a prerequisite for the country to exit from the severe situation.

Резюме

Модель управления экономической политики Азербайджана: Современные тренды

В прошедшие годы проводимые в стране глубокие реформы привели к уменьшению влияния пандемии в экономику республики, и дала возможность к проведению программы прямой поддержки неработающих граждан и других групп населения. Все это показывает на то, что созданное на основе сильной базы экономическая стратегия является дорожной картой, являющаяся условием выхода страны из тяжелого положения.

Rəyçi: dos.S.E.Məhərrəmov

TİBB ELMLƏRİ

Ziyafət Rəfiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

ŞƏKƏRLİ DİABETİN KƏSKİN VƏ XRONİKİ AĞIRLAŞMALARI

Açar sözlər: *mədəaltı vəz, hipoglikemiya, qanqrena, diabetik pəncə*

Keywords: *pancreas, hypoglycemia, gangrene, diabetic foot*

Ключевые слова: *поджелудочная железа, гипогликемия, гангрена, диабетическая стопа*

Diabet (yun süzənək və lat, mellitus, “bal kimi şirin” və ya Şəkər xəstəliyi) – şəkərin qanda xroniki artımıdır. Diabetlə əlaqəli ağırlaşmaların hamısının səbəbi qlükozanın qanda yüksək olmasıdır. Pasient qanda şəkərin miqdarını idarə edə bilsə, şəkərli diabet xəstəlik yox, həyat tərzinə çevriləcəkdir ki, bununla da ağırlaşmaların qarşısını almaq olar. Bu həyat təzi isə diabetin tipindən asılı olur. Xəstəlik orqanizmdə insulin istehsalının azalması və ya orqanizimdəki hüceyrələrin insulinə olan həssaslığının azalması nəticəsində inkişaf edir.

Şəkərli diabet – mədəaltı vəzdən yetərli insulin ifraz olunmaması və ya olan insulinin effektiv şəkildə istifadə olunması nəticəsində ortaya çıxan, hiperqlikemiya (qanda şəkərin yüksəlməsi) ilə xarakterizə olan xroniki metabolik xəstəlikdir.

Xəstəliyin səbəbi orqanizmdə insulinin əmələ gəlməsinin azalması və ya tam dayanması, eləcə də insulinin təsirinə toxumaların lazımınca reaksiya verməməsidir. İnsulin mədəaltı vəzidə əmələ gəlir və qana daxil olaraq, qanda normadan çox artmış qlükozanın miqdarını azaldır və ya normal səviyyədə qalmasını təmin edir. Mədəaltı vəzi qarın boşluğunda, mədənin bilavasitə arxasında yerləşən mürəkkəb quruluşa və funksiyaya malik olan bir vəzdir.

Diabetlə xəstələnmə təhlükəsi irsi yolla, nəsildən-nəslə ötürülür. Hətta yaxın qohumlarda şəkərli diabetlə xəstələnen bir nəfər olmasa belə, bu xəstəlik yüksək genetik meyillilik əsasında baş verir. Valideynlərdə şəkərli diabet qeyd edilməyən hər hansı bir uşaqda (fərdə) bu xəstəlik genetik yolla verilərək, açıq-aydın kliniki əlamətlərlə özünü göstərə bilər. Müxtəlif amillərin (uşaq infeksiyaları, viruslar, soyuqdəymə xəstəlikləri, streslər və s.) təsiri altında bu irsi meyillilik “böyüyərək”

xəstəliyə – şəkərli diabetə çevrilir. Həmin risk amilləri uzun müddət orqanizmə mənfi təsir göstərməklə xəstəliyin meydana çıxmasına səbəb olur.

Diabetin səbəbləri:

- Genetik meyl
- Piylənmə

– İnsulin ifraz edən beta hüceyrələrin zədələnməsinə səbəb olan xəstəliklər: pankreatit, mədəaltı vəz xərçəngi və daxili sekresiya vəzilərinin xəstəlikləri

- Virus infeksiyaları: qızılca, su çiçəyi, qrip, və digər xəstəliklər
- Sinir sisteminin gərginliyi, stress

Yaş həddi. Yaş hər 10 il artdıqca xəstəliyə tutulma ehtimalı da çoxalır.

Şəkərli diabet xəstəliyinin əlamətləri: ilk əlamətlər qanda qlükozanın artıq miqdarda olması ilə əlaqədar olaraq xəstə tez-tez sidiyə getməsidir ki, bu da öz növbəsində susuzluq yaradır. Bu zaman isə çoxlu miqdarda sidik ifraz etdikdə kifayət qədər çox kalori itirildiyindən aclıq yaranır və xəstədə iştahanın artması müşahidə olunur. Bundan başqa, şəkərli diabet zamanı yuxusuzluq, yorğunluq, aralıqda qaşınma, görmə itliyinin pozulması, ətrafların soyuğa davamlı olmaması və s. kimi əlamətlər də müşahidə olunur. Şəkərli diabet bundan başqa ağırlaşmalara da gətirib çıxara bilər. Diabetin kəskin və xroniki ağırlaşmalarına diabetik ketoasidoz, hipoqlikemiya, hiperosmolyar koma polineyropatiya, nefropatiya, retinopatiya, diabetik pəncə aiddir.

Diabetik asidoz dedikdə, lipid mübadiləsinin aralıq məhsullarının qanda toplanması nəticəsində orqanizmin ağır halı başa düşülür. Çox vaxt yanaşı gedən xəstəliklər, ancaq ən əsas infeksiya, travma, əməliyyatdan sonra, düzgün qidalanmamaq nəticəsində meydana çıxır. Huşun itirilməsinə və bəzən də orqanizmin həyatı vacib funksiyalarının pozulmasına gətirib çıxarır.

Hipoqlikemiya qanda şəkərin miqdarının normadan artıq düşməsinə deyilir, bu isə öz növbəsində şəkəri salan preparatlardan normadan artıq istifadə, adəti olmayan fiziki gərginlik, qidalanmanın düzgün olmaması və spirtli içki qəbulu nəticəsində yarana bilər.

Hiperosmolyar koma əsasən, II tip şəkərli diabetdən əziyyət çəkən yaşlı insanlarda rast gəlinir və çox vaxt güclü susuzluq nəticəsində meydana çıxır. Bu sindrom yaranmamışdan qabaq, poliuriya və polidipsiya bir neçə gündən bir neçə həftəyə qədər müşahidə oluna bilər. Hiperqlikemiya qlükozurriyaya, osmotik diurez, hiperosmolyasiya, hipovolemiya, şok hallarına gətirib çıxarır və müalicə olunmadıqda ölüm baş verə bilər [2].

Şəkərli diabet zamanı qanda qlükozanın artması nəticəsində müəyyən vaxtdan sonra diabetin ağırlaşmaları meydana çıxır. Bu da öz növbəsində ürək, beyin, göz, böyrək, aşağı ətrafların qan damarlarının zədələnməsinə gətirir ki, nəticədə miokard infarktı, insult, torlu qişada dəyişikliklər (kor olma təhlükəsi), ensefalopatiya, aşağı ətrafların qanqrenası kimi fəsadları yaradır.

Şəkərli diabet gözün torlu qişasını, arteriya, vena, kapillyarları o dərəcədə zədələyir ki, bu tam korluqla da nəticələnə bilər. Göz dibində dəyişikliklər baş verir.

Damarların zədələnməsi nəticəsində böyrəklərin funksiyası da pozulmağa başlayır və böyrək çatmazlığı əmələ gəlir, yəni böyrək nə sidik əmələ gətirə bilər, nə də onu xaric edə bilər. Belə vəziyyət **nefropatiya** adlanır.

Ayaqlarda qan dövranının pisləşməsi nəticəsində baldırlarda gəzinti zamanı və sakit halda ağrının yaranması və trofik xoraların əmələ gəlməsinə səbəb olur və bu şəkərli diabetin ağır fəsadlarından biridir. **Diabetik pəncə** sindromu olan insanda pəncələrdə xoralar əmələ gəlir, oynaqlar və sümüklər zədələnir. Yaralar çox gec sağalır, onlarda infeksiya inkişaf edə bilər. Ən ağır vəziyyətlərdə bu qanqrena və amputasiya ilə nəticələnə bilər.

Diabetik pəncə sindromunun səbəbi diabet xəstələrinin ayaq damarlarında qan dövranının pozulmasıdır. Bunun nəticəsində qidalanması pozulmuş dəridə müxtəlif gec sağalan zədələnmələr əmələ gəlir. Həmçinin dəri soyuğa qarşı çox həssas olur.

Qanda şəkərin xroniki olaraq yüksəlməsi nəticəsində pəncələrdə sinirlərin keçiriciliyi pozulur və həmin nahiyədə həssaslıq azalır. Buna "**diabetik neyropatiya**" deyilir. Bunun nəticəsində diabet xəstəsi ayaqlarda ağrı, soyuq və ya isti temperaturun təsirini, təzyiqli, demək olar, hiss etmir.

Diabet xəstələrinin ayaqları tərləmir və hər zaman çox quru qalır. Quru dəri isə daha tez çatlayır. Dabanlarda əmələ gələn çatlar çox vaxt xoralara çevrilir.

Diabet xəstəliyi zamanı xəstələrin ayaqlarında həssaslıq azalır və bunun nəticəsində oynaqlarda və sümüklərdə ağır deformasiyalar və zədələnmələr inkişaf edir.

Diabet xəstəsi bu kimi zədələnmələrə yol verməməlidir:

- ayaqlarda təsadüfi kəsiklər və sıyrıntılar;
- yanıqlardan sonra qabarcıqların əmələ gəlməsi;
- ayaqlarda və dırnaqlarda göbələk zədələnmələri (xüsusilə barmaqlar arasında);
- dırnaqların dəriyə girməsi;
- pəncələrdə və barmaqlarda qabarlar;
- göyərmələr və qançırılar.

Xəstə bilməlidir ki, hətta ən cüzi zədələnmə çətin və gec sağalan xoralara keçir. Xoraya bakteriyalar düşdükdə xəstədə qanqrena inkişaf edə bilər və bu halda isə yalnız amputasiya xəstəni ölümdən xilas edir.

Diabetik pəncənin əsas profilaktik üsulu qanda şəkərin səviyyəsinin normada saxlamaqdan ibarətdir. Əgər siz buna nail ola bilməirsinizsə, diabetik neyropatiyanın əksər simptomları müəyyən vaxtdan sonra keçəcək və həmçinin ayaq dərisində olan zədələnmələr sağalacaq [3].

Əgər ayaqlarınızda qabarlar əmələ gəlibsə, onları heç bir halda kəsməyin və ya hər hansı digər üsulla yox etməyin. Qabarların üzərində olan kobud dəri pəncələri sürtünmədən qoruyur. Qabarların kəsilməsi diabet xəstələrində xoraların əmələ gəlməsinin əsas səbəbidir. Əgər qabarlar əmələ gəlibsə, ortopedik ayaqqabıya keçin. Əgər ayaqqabı düzgün seçilibsə, ayaqlara olan artıq yüklənmə azalacaq və qabarlar müəyyən vaxtdan sonra yox olacaqdır. Ümumilikdə diabet xəstələri üçün ortopedik ayaqqabı ən yaxşı seçimdir.

Çox vaxt kəskin ağırlaşmalar intoksikasiyaya və komatoz vəziyyətə gətirib çıxarır.

Diabetik koma

Diabetik koma şəkərli diabetin vaxtı ötürülmüş, müalicə olunmamış və ya düzgün müalicə edilməmiş son mərhələsidir. Şəkərli diabet zamanı komatoz vəziyyət təkcə xəstəyə insulin verilməsi dayandırıldıqda deyil, habelə o, kifayət miqdarda verilmədikdə də meydana çıxıb bilər.

Diabetik koma daha çox çəkisi az olan şəxslərdə baş verir.

Xəstələrin məhz bu kontingentində qara ciyərdə piyin mobilizə olunması yüksəlmiş olur. Qida rejiminin xüsusi ilə karbohidratların kəskin dərəcədə məhdudlaşması ilə yanaşı heyvan yağlarından və ketogen zülallardan sui-istifadə olunması diabetik komanın meydana çıxmasına səbəb olur [1].

Müxtəlif travmalar, o cümlədən psixi travmalar, habelə hər hansı bir xəstəlik, ayrı-ayrı infeksiyalar, diabetik komanın baş verməsi səbəbi sayıla bilər.

Komatoz vəziyyət zamanı qanda xolestirinin yüksək miqdarı qeyd edilir. Diabetik koma zamanı maddələr mübadiləsi bütün toxuma və hüceyrələrdə o cümlədən, sinirlərdə pozğunluğa uğrayır. Beləliklə, komatoz vəziyyətə düşmüş xəstələrdə orqanizmin həyat üçün mühüm olan funksiyalarının pozğunluğa uğraması müşahidə edilir, bu zaman ocaqlı beyin simptomları ön plana keçir [1].

Komatoz vəziyyətə baş verdikdə xəstəyə dərhal (belə vəziyyətə baş verdikdən sonra 6 saatdan gec olmayaraq) yardım göstərmək lazımdır. Belə yardımın 8-10 saat və daha çox ləngiməsi pis proqnoza gətirib çıxarır. Diabetik komanın profilaktikası məqsədi ilə şəkərli diabetin səmərəli müalicəsi aparılmalı, interkurrent xəstəliklər vaxtında aradan qaldırılmalıdır, xəstə özü pəhrizə riayət etməli, xüsusilə heyvan yağlarından və zülallardan sui istifadə etməməlidir.

Diabetik komanın müalicəsi zamanı həmin vəziyyəti törətmiş xəstəlikləridə nəzərdən qaçırmaq olmaz. İnfeksiya mövcud olduqda, bəzən hətta profikatika məqsədi ilə antibiotiklər tətbiq etmək lazımdır.

Nefropatiya zamanı xəstələr ən azı ildə bir dəfə sidəyin ümumi analizini verməli, qanda kreatinin tətbiqini müayinəsindən keçməlidirlər. Retinopatiya şəkərli diabet zamanı yaranan daha bir ağırlaşmadır. Onun qarşısını almaq üçün şəkər xəstələri ildə bir dəfə oftalmoloqun müayinəsindən keçməlidirlər.

Bütün bu ağırlaşmaların qarşısını almaq mümkündür. Bunun üçün xəstəliyi olan insan qanda şəkərin səviyyəsinə daim nəzarət etməli, müəyyən pəhriz saxlamalı, bədən tərbiyyəsi ilə məşğul olmalı, streslərdən uzaq olmalıdır və xəstələr arterial təzyiqə nəzarət etməlidirlər. Bu faktorlar qanda şəkəri normal səviyyədə saxlamağa kömək edir.

Şəkərli diabet xəstəlik kimi çox geniş yayılıb və xroniki hal daşıyır. Hal-hazırda bu xəstəlik həm tibbi problem kimi, həm də sosial problem kimi gündəmədir.

Şəkərli diabetə tutulan insanlar daim həkim-endokrinoloqun nəzarəti altında olmalıdırlar. Normal həyat təzi, düzgün qidalanma və müalicə xəstələrin vəziyyətinin uzun müddət stabil qalmasına kömək edəcək.

Ədəbiyyat:

1. Ələkbərov M. Endokrin xəstəlikləri. Bakı, 1973.
2. Карамышева Т.Е. Сахарный диабет: современная энциклопедия диабетика.
3. Москва. Эксмо 2012.
4. Эндокринные и обменные болезни. Е.И. Марова, Е.В.Доскина. Москва, 2006.
5. Komarov F.İ., Kukes V.Q., Smetnyov A.S. Daxili xəstəliklər. Bakı, Təbib, 1998.

Summary

Acute and Chronic Complications of Diabetes Mellitus

This article talks about severe complications of diabetes mellitus such as diabetic foot, retinopathy, hypoglycemia etc. These complications can arise from increased blood glucose levels. As a result the retina of the eye is affected, kidney function is decreased, the vessels of lower limbs are affected.

The article reveals preventive measures of complications. These are: control over blood glucose value and blood pressure, diet and dosed physical activity.

Резюме

Острые и хронические осложнения сахарного диабета

В статье говорится о тяжелых осложнениях сахарного диабета таких как диабетическая стопа, ретинопатия, гипогликемия и др. Данные осложнения могут возникнуть в результате повышения глюкозы в крови. В итоге поражается сетчатка глаза, нарушается функция почек, поражаются сосуды нижних конечностей.

Также в статье раскрывается профилактика осложнений. Это контроль за показателями глюкозы в крови и артериального давления, соблюдение диеты и дозированной физической нагрузки.

dos.S.X.Zamanova

PERSONALİLƏR

MİRZƏ İBRAHİMOV – 110

Xalq yazıçısı, dramaturq, ictimai xadim Mirzə İbrahimov 1911-ci il oktyabrın 15-də Cənubi Azərbaycanın Sərab mahalının yaxınlığındakı Evə kəndində anadan olmuşdur.

M.İbrahimovun “Qazılan buruq” adlı ilk şeiri 1930-cu ildə “Aprel alovları” məcmuəsində dərc olunmuşdur. 1935-1937-ci illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Leninqraddakı Şərqşünaslıq İnstitutunun aspiranturasında təhsil alan M.İbrahimov görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığından bəhs edən namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

1942-1946-cı illər ərzində Azərbaycan SSR Maarif naziri və M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının direktoru, sonra isə Xalq Komissarları Sovetinin incəsənət işləri idarəsinin rəisi kimi ölkədə təhsilin və mədəniyyətin inkişafına səy göstərmişdir.

M.İbrahimov Azərbaycan mövzusunda yazdığı “Qorxulu səs”, “Sənət aşiq-ləri”, “Zəhra”, “Yol ayrıcında”, “Mələk”, “Qaçaq”, “Cənub hekayələri” silsiləsi – “On iki dekabr”, “Azad”, “Tonqal başında”, “İztirabın sonu”, “İki həyat” hekayə-ləri, “Xosrov Ruzbeh”, “Güləbətın”, “Pərvizin həyatı” povesti, “Gələcək gün” (1948), “Böyük dayaq” (1957), “Pərvanə” romanları ilə yanaşı, “Həyat” (1935),

“Madrid” (1937), “Məhəbbət” (1941) pyesləri, “Kəndçi qızı” (1961), “Yaxşı adam” (1963) komediyaları, böyük yazıçı və dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun həyat və mübarizəsindən bəhs edən “Közərən ocaqlar” (1967) pyesi ilə Azərbaycan bədii nəsrini və dramaturgiyasını zənginləşdirmişdir.

M.İbrahimov U.Şekspirin “Kral Lir”, “On ikinci gecə, yaxud hər nə istəsəniz”, A.N.Ostrovskinin “Quduz pullar”, “Müdrük olan hər kəsə kifayətdir sadəlik”, A.P.Çexovun “Üç bacı”, A.Satramovun “Kişilərə inanmayın”, Molyerin “Don Juan” pyeslərini Azərbaycan dilinə tərcümə edib.

Dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini ana dilimizə çevirmiş Xalq Yazıçısı Mirzə İbrahimovun bu günədək aktuallığını itirməyən kitabları müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq keçmiş Sovet İttifaqının hüdudlarından kənar da oxunub, əsərləri əsasında bədii və sənədli filmlər çəkilib. O, həm də görkəmli ictimai xadim idi. Ən böyük amalı xalqına xidmət etmək olan M.İbrahimov çoxşaxəli fəaliyyəti dövründə ana dilimizin saflığı uğrunda dönmədən mübarizə aparıb.

Dövrünün milli ruhlu şəxsiyyəti olan ədibin əsərlərində doğulduğu torpağa, el-obaya, klassik ədəbi irsimizə, folklor qaynaqlarımıza, bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyətinə dərin məhəbbət, soy-kökünə, milli adət-ənənələrimizə sıx bağlılıq var.

Mirzə İbrahimov 1993-cü il dekabrın 17-də Bakıda vəfat etmiş, Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur.

ADU Elmi xəbərlər

XRONİKA

***

Azərbaycan Dillər Universitetində 22 iyul Milli Mətbuat Günü münasibəti ilə jurnalistlərlə görüş keçirilib. ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla jurnalistləri universitetdə görməkdən məmnun olduğunu deyib.

Rektor bildirib ki, ADU-nun mətbuatla yüksək səviyyədə münasibətləri mövcuddur və təhsil ocağının elmi-pedaqoji həyatında baş verən yeniliklər, tədrislə bağlı tədbirlər media orqanları tərəfindən diqqətdə saxlanılır.

Akademik Kamal Abdulla ADU-nun laboratoriya və kafedraları arasındakı əməkdaşlığın nəticəsi olaraq hazırlanan “Müstəqillik dövründə ingilisdilli, fransızdilli, almandilli kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan obrazı” kitabı haqqında məlumat verib. Rektor bildirib ki, kitabın hazırlanması vacib və strateji məsələdir. ADU-nun layihəyə cəlb olunan üzvləri öhdələrinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə yetirəcəklər.

Daha sonra media nümayəndələrinə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin (BBMM) təşkilatçılığı və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanasının, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, Azərbaycan Dillər Universitetinin birgə hazırladığı “Həqiqətin onomastikası” kitabı haqqında məlumat verilib.

ADU-nun Elmi məsələlər üzrə prorektoru, professor Novruz Məmmədov, İctimaiyyətlə əlaqələr və sosial məsələlər üzrə prorektoru, millət vəkili Tamam Cəfərova Milli Mətbuat Günü münasibəti ilə təbriklərini çatdırıb, cəmiyyətin inkişafında medianın oynadığı böyük roldan danışdı.

ADU Elmi xəbərlər

***

Azərbaycan Dillər Universitetində Pakistan Mədəniyyət Mərkəzinin açılışı olub. Açılış mərasimində Pakistan İslam Respublikası Milli Assambleyasının sədri Əsəd Qeysər, Pakistanın Azərbaycandakı səfiri Bilal Hayee, Azərbaycanın Pakistandakı səfiri Xəzər Fərhadov, Azərbaycan-Pakistan parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun rəhbəri Qənirə Paşayeva və başqaları iştirak edib.

ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla qonağı rəhbərlik etdiyi ali təhsil ocağında görməkdən məmnun olduğunu bildirib. Rektor 44 günlük Vətən müharibəsinin Azərbaycan üçün böyük sınaq olduğunu deyib: “Azərbaycan xalqı bu sınaqdan Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında böyük inamla, qələbə ilə çıxdı. Biz 44 günlük Vətən müharibəsində qalib gəldik, ərazilərimizin bütövlüyünü bərpa elədik. Bu çətin sınaq dövründə bir çox qardaş ölkələr bizim yanımızda oldu. Bu dövlətlər arasında Pakistan ön sıralarda idi. Bunun üçün öz həmkarlarım adından, Azərbaycan ziyalıları adından minnətdarlığımı bildirirəm. Sizi əmin edirəm ki, bu minnətdarlıq hissi Azərbaycan xalqının qəlbindən əsrlərlə silinməyəcək”.

Akademik Kamal Abdulla əlavə edib ki, böyük mədəniyyətə, zəngin elmi irsə malik olan Pakistanın mədəniyyət mərkəzinin ADU-da açılması əlamətdar hadisədir. Pakistanın Azərbaycanda ilk mədəni məkanı olan mərkəzin açılmasının pakistanlı və azərbaycanlı gənclər, eyni zamanda, hər iki ölkənin alimləri üçün çox səmərəli fəaliyyətin başlanğıcı olacaq.

Pakistanın Azərbaycandakı səfiri Bilal Hayee bildirib ki, Pakistan Mədəniyyət Mərkəzinin açılışı iki xalqın elm, təhsil və mədəni əlaqələrinin inkişafına böyük töhfə verəcək: “İnanıram ki, bu mərkəz vasitəsi ilə Pakistanın tarixi, dili, mədəniyyəti, adət-ənənələri ən gözəl şəkildə öyrəniləcək. İstərdik, bu gələcəkdə bu mərkəz o qədər inkişaf etsin ki, fakültə kimi fəaliyyətə başlasın və tələbələr ölkəmiz haqqında daha yaxşı məlumat əldə etsinlər”.

Pakistan İslam Respublikası Milli Assambleyasının sədri Əsəd Qeysər mərkəzin açılışına, Pakistan tarixinə və mədəniyyətinə olan diqqətə görə təşəkkürünü bildirib.

ADU Elmi xəbərlər

***

Azərbaycan Dillər Universitetində 27 sentyabr Anım Günü ilə əlaqədar tədbir keçirilib. Anım tədbirində Universitetin əməkdaşları, müəllimləri və tələbələr iştirak edib. Ulu Öndər Heydər Əliyevin büstü və ADU şəhidlərinin xatirə lövhəsi ziyarət olunaraq, ehtiramla yad edilib.

Tədbir dövlət himninin səsləndirilməsi ilə başlayıb. Şəhidlərin xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad edilib.

ADU-nun rektoru, akademik, Xalq yazıçısı Kamal Abdulla tədbir iştirakçılarını salamlayıb, şəhidlərin əziz xatirəsinin daima qəlbimizdə yaşayacağını bildirib:

“Milli-mənəvi birliyimiz, Vətən oğullarının doğma el-obaya sədaqəti, mərdliyi və mətinliyi 44 günlük müharibədə özünü daha bariz şəkildə göstərdi. Bu oğullar öz xalqının əsrlərin sınağından çıxmış milli xüsusiyyətlərinin mahir daşıyıcılarıdır, onların igidlik nümunələrində xalqın, millətin köklü duyğuları yaşayır. Milli mentalitetimiz, milli ləyaqətimiz məhz xalqın qiymətli potensialı olan belə oğullarının çiyinlərində yüksəlir. Torpaqlarımızı erməni tapdağından azad edərkən şəhid olmuş əsgərlərimizə Allahdan rəhmət diləyirik!”

Azərbaycan xalqının müzəffər xalq kimi dünya xalqları içərisində seçildiyini qeyd edən rektor, bu tarixi uğura görə şəhidlərimizə, qazilərimizə, Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevə borclu olduğumuzu söyləyib. Ulu öndər Heydər Əliyevin başlatdığı siyasətin bu gün də layiqincə davam etdirildiyi bildirilib.

Həmçinin ADU-nun şəhid məzunlarının qəhrəmanlığı, Vətən uğrundan canlarından keçməsi böyük qürur və fəxarətlə qeyd olunub:

“Hər bir şəhid bizim üçün əziz, xatirəsi əbədi və unudulmazdır. Şəhidlər ölməzdir, ruhları bizimlədir, onlar göylərdədir və bizi görürlər. Çalışmaq lazımdır ki, onlara layiq bir ömür sürək və Vətənəmizi qoruyaq. Bu bizim əsas və başlıca vəzifəmiz olmalıdır”.

ADU Elmi xəbərlər

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə – Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin minimum həcmi 5 səhifə, maksimal həcmi 10 səhifə olmalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
  - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119].)
  - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
  - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5– 10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır. Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. The papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Research Papers" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper should be a minimum of 5 pages in length and a maximum of 10 pages in length.
2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.
3. The papers must be written in MS Word format (spacing 1.5, Font: Times New Roman 14 pt., margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom).
4. The key words 3– 5 words must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
  - a) In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119];
  - b) Repeated reference to the same source, must be given under the same number of the references;
  - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5– 10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

Reference must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year
For example: Abbasov E.A Linguistic Analysis of the Text. Baku: Science and Education, 2017.

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English Language. // Philological Issues, 2016, № 1, pp.47– 56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago Linguistic Society, 1976, pp.594-609.
7. At the bottom of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Doctor of Sciences' review on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Максимальный объем статьи 10 полных страниц, минимальный – 5 полных страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.
3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал – 1,5, размер шрифта – 14, Times New Roman; поля – 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу – по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
  - а) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
  - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
  - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы .
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47– 56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594– 609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

Çapa imzalanıb: 15.09.2021
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 6,25 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: aduelmixeberler@gmail.com

**AZƏRBAYCAN
DİLLƏR UNIVERSİTETİ**

Az1014, Bakı, R.Behbudov küç., 134

e-mail: info@adu.edu.az

www.adu.edu.az